

A MAGYAR NYOMDÁSZAT TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE

1472–1877.

ÍRTA

DR. BALLAGI ALADÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1878.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

ELŐSZÓ.

Hajdanában a történetíró teljesen betöltötte hivatását, ha adatokat gyűjtött. A betűhöz tapadó történetírás kora volt ez. Tiszteletünkre és hálánkra érdemes időszak, mert minket, újabb nemzedéket, képesített arra, hogy termetes vállain magasabb fejlődési fokra lépjünk.

Int az idő, hogy elvalahára megfeleljünk kivánalmainak. Be kell látnunk, hogy nemzeti haladásunkkal egyező mérvben növekvő igényeinket, a történetírás ama régi módja nem elégítheti ki többé.

Tudományos művet régenten csupán a tudósok olvastak. A mai világban az ismeretszerzés nem egyedül a választottak kiváltsága. A tömeg, mely belevegyül a kor mozgalmaiba, szintén részt kiván abból. S a jövevény alig tette be lábát a tudósok verejtékével fölszentelt tornácokba, már igényekkel lép föl. Tartalmat, s okulás mellett élvezetet keres tudományos olvasmányaiban.

Úgy rémlik előttünk, mintha mívelt közönségünk imígyen beszélne: Romokat látunk magunk körül, óhajtanók már látni a hajdani társadalmat is, mely ez omladékokat megeleveníté. A letűnt eszmék s világnézetek viszontagságait feszült figyelemmel kisérnők. Az öröm és bánat emlékeit érdekkel tanulmányoznánk. Apróra vágynánk megismerni a kolostor s a lovagvárak, a műhely s a tanácsterem, a parasztgunyhó s a királyi udvar erkölcseit, szokásait. Szeretnők nyugalommal, élénk rokonszenvvel s mégis kritikai megfontolással mérlegelten, az ősökkel együtt érezni szenvedéseiket, együtt ittasulni meg dicsőségük mámorától, átélni velök szenvedélyeik lázát, — hogy szellemünk üdüljön, midőn az emberiség multja, a világ eseményeinek ezerszálú bonyodalma, lelkünkben tiszta, éles és arányosan csoportosított képekké válnak.

Nem kivánjuk a történetírótól, hogy szünetlenűl mutogassa az állványokat, melyeket műve fölépítésénél használt. Tekintetünket egyedűl a *kész* épületre szögezzük, tudva, hogy állványok nélkül nem lehetett azt megalkotni.

De megvárjuk a történésztől, hogy bizonyos tekintetben művészi munkát végezzen. Hogy böl-

cselmi fölfogással, rendező értelemmel és élénk képzelemmel fogja föl és vesse egybe az eseményeket. Hogy az események fölött itélő szellem sokoldalúsága, az indokolás, az egyénítés, a nyelvkezelés elragadó bája tegye hangzatossá, élvezhetővé, igazzá és tanulságossá a valódi történelmi művet.

Körültekintő emberekben sohsem szenvedtünk hiányt. A mai kornak meg éppen egyik jellemző sajátsága az újságvágy, az erős hatások iránti törekvés, s a merőben utánképzési tehetség. S a koreszmék jótékony esője után, napjainkban gomba módra szaporodnak *úgynevezett* művelődéstörténelmeink. Úgynevezett, mondjuk, mert effajta irodalmi termékeink tulajdonkép csak külsőleg, tárgyalási modorban s beosztásban különböznek a régi csataleírásoktól. Lényegileg, bensőleg, — alig valamiben.

Vajjon lehetséges-e még most egyetemes magyar művelődéstörténelmet írni, mely cég a hajdani összes tevékenység, a belélet, az egész régi világrend felölelésére van hivatva? Szalayval együtt, nem hisszük, hogy már elérkezett volna az idő, mely ezen eszménynek megfelelő művel gazdagíthassa irodalmunkat.

A történetírás minden ágában a kutatás gazdagsága az alapvető tényező. Míg művelődéstörténelmünk egyes ágait külön rajzokban nem bírjuk: nem lehet reményünk arra, hogy az összeomlott régi világnak csak megközelítő hű rajzát is, óriási képbe foglalva szemlélhessük.

Mi ez irodalomtörténeti tanúlságot figyelembe vettük. Ismerni véltük erőnket is, s úgy fogtunk e munka kidolgozásához, melyben művelődéstörténelmünk összes múltjából csak egyetlen egy tényezőt támasztottunk föl. Mert éreztük, hogy fölvett tárgyunk régibb vonatkozásai, századunk egészen elütő szelleme miatt, csak a *részletezés* által válnak érthetővé, érdekessé és igazolttá.

A részletek megvilágítására, háttérűl, olykor nem szorosan ide tartozó dolgokra is kiterjeszkedtünk. Úgy gondoljuk, hogy ahol egy társadalom összes szervezetéről van szó: nagy egyoldalúság ottan egyetlen tudományág szempontjából szólani. Juttattunk is hozzámért osztályrészt a többinek is belőle.

Egy porszem művelődéstörténetünk nagy épületéhez akarna tehát lenni e munkánk, melyen oly figyelemmel, annyi gonddal, s oly szeretettel

dolgozánk. Úgy beleéltük magunkat e műipar történelmébe, hogy munkásainak örömét-bánatát a magunkévá tettük. Érzéseinket összefontuk az ő érzéseikkel, gondolataink nyomon követték az ő gondolkodásmódjukat, képzelmünkkel odatapadtunk az ő élményeik közé, s melléjök sorakoztunk valamennyi ellenségeikkel szemben.

Felöleltük a magyar nyomdászat egész történelmét, sőt többet annál. Nemcsak ami körül az emlékezet nimbusa fénylik, a mely élet körülöttünk hullámzik, hanem azt is vizsgálódásaink körébe vontuk, amit a jóhiszemű remény mintegy tündér-álomban szemlél, vagy legalább látni vél.

Igyekeztünk mindezt a szó igaz értelmében feldolgozni.

Ennélfogva kútfő-tanulmányon alapúlt jelen értekezésünk feladata: művelődés- és irodalomtörténetünk egyik rég érzett hiányának kipótlása. Ideje, hogy végre megismerjük nyomdászatunk történetét; mert mindaz, ami eddigelé e tárgyban iratott, e műiparunknak vagy csak rövid időszakra menő multját vette fel, vagy épen csak egy nyomdáét.

Az adatok colossalis tömege, melyre támaszkodánk, nem szorított arra bennünket, hogy csak

esetleg kezünk ügyébe eső bogokkal kötögessük össze a történelmi fejlődés különböző ágait. De kényszerített arra, hogy elhagyjuk a felhasznált kútfőknek lépten-nyomon idézését; mert különben e munka vázának minden porcikájához más-más forrást kellett volna kijelölnünk. Ez egyfelől értekezésünket szerfölött megnagyobbította volna, másfelől a nyomdászat történelméhez méltó szép kiállítás harmoniáját tarkázta volna egész az ízléstelenségig.

Szakértők bizonyára annyi újat fognak találni e munkában, hogy haszonnal olvashatják. Örvendenénk, ha kidolgozása is megütné a mértéket.

Kis értekezésünket, jóakaratunk mellett, vegye a közönség egy nagyobb munka zálogáúl, melynek a mostani csak vázlatát képezi.

A MAGYAR NYOMDÁSZAT TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE

1472—1877.

I.

Az eszme megtestesül. — A nyomdát a közszükséglet hozta létre. — A kéziratok kereslete. — "Az emberiség második megváltója." — Hivatása. — A közvélemény megalkotása. — Kapcsolata a többi fölfedezésekhez. — Mikor találták fel? — Jehova négy betűje s a mozgatható betűk.

A középkor véghatárán, kicsiny műhely egyszerű munkása ernyedetlenűl dolgozik nagyszerű eszméje megtestesítésén, mely körvonalaiban lelke előtt dereng. Csak a kivitel hiányzik. Vas akarata azzal is megküzdött, és végre meglelte, a mit keresett: feltalálta a szétszedhető betűket.

Magában véve oly csekélység: egy darab fa vagy érc, végén domborodó parányi jellel, mely festékbe mártva alakos nyomot hagy a papiroson, — ki hitte volna akkor, hogy e mozgatható betűkben világmozgató hatalom rejlett!?

A megújhodásra vágyó szellem a XVI. századtól fogva, a középkor egész társadalmával szakadatlan harcban állott, melynek végcélja az volt, hogy az ó-világ romjain építhesse fel az új-világot, megdöntve az egyházi és a világi zsar-

nokságot, ipart léptetve a harcias szellem, tudományt a metaphysika, astrologia és alchymia ábrándjai helyére.

Eleintén a szellemek forradalma vezetésére hivatott főtényezők zajtalanúl fejlődnek, mintha a küzdelem, mely körülöttük megkezdődék, rájok nézve érdektelen volna. Csak később, akkor is inkább közvetve, vegyülnek belé a harcba, melyben győzedelmük lesz kivívandó.

A nyomdászat is, egyike e tényezőknek, mély csendben, szerényen lép fel, *mint az új társadalom nőttön-növekvő igényeinek következménye.* Ebben rejlett nagysága. A nyomda is, mint annyi más eszme és találmány, épen azért vált oly üdvössé az emberiségre nézve, épen azért nőtte ki magát hatalommá, mert régen érzett, általános *szükségletet* elégített ki.

A «dicső» classikus korban, a rabszolgák és katonák profanum vulgusában, az irodalmi művek vajmi kevés hivatott olvasóra találtak, s teljesen megfelelt a szükségletnek a kézirat-másolás azon lassú módja, mely ritkává és drágává tette az emberi szellem termékeit. Nagyot fordúlt az idő kereke a középkor végső éveiben. Igaz, hogy az olvasás gyönyöre még mindig jó részben a

dúsgazdag egyház s a főnemesség szabadalma volt, de midőn a scholastika bölcsészet a katholicismust határozott diadalra segítve, a szellemi forrongásnak új irányt adott s a tudvágyók ezrei lepték el az európai egyetemeket: a folytonos *kereslet* napról-napra égetőbb szükséggé tette a kéziratok gyors és olcsó sokszorozását.

Majd újabb fordulat áll be, a mozgalom más irányt vesz, melybe a lelkesedés önt életet. Mindenfelé tanulják a classikai irodalom kulcsát, a görög nyelvet, még többen a latint, a tehetségesebbek mindakettőt. Még a keleti császárság barbár görög- s latinja sem marad mívelők nélkül; szükség volt ezekre is, hogy az ó-kor remek hagyományai láncolatában hézag ne maradjon.

A kolostorok porából új életre hívott felfedezések másolását már-már nem győzik az irnokok, midőn megjelenik a világ piacán «az emberiség második megváltója» — miként Luther nevezé a nyomdát. S a renaissance műveit Velence, Milanó, Verona, Flórenc, Trevisó, Bologna, Párizs, Buda, Nürnberg tudós nyomdászai, a sajtó ezer karjaival, alig képesek megörökíteni.

A százados sötétségből mindennemű értelmiség, európa-szerte fényes ébredésre viradt. A fel-

világosodás terjed, az új irodalmi termékekkel arányban növekszik az olvasó közönség, mely mohón veszi, kapkodja az ó-classikai irodalom, majd még inkább Erasmus, Reuchlin, Buddaeus, Morus, Luther, Melanchton stb. iratait.

Leginkább ez a kereslet segíté elő az új találmány gyors és sikeres foganatosítását, s egyedül útegyengető gyanánt tekinthetjük a műipari anyagok, papír, festék, nyomdász-eszközök tökéletesbítését, valamint a fametszés elterjedését is.

De legjobban biztosítá a nyomdászat sikerét az emberiség nagy részének, az ó-világi rabszolgáknak felszabadúlása, mely egyfelől az ipari tevékenységet hívta fel munkára, másfelől rendkívűli mértékben emelte az olvasási kedvet.

Valóban, Guttenberg találmánya volt arra hivatva, hogy eltörölje a szellem hűbériségét s a szabad vizsgálat mellett gondolat-szabadságot teremtsen. Meg is szabadítá az emberi szellemet az egyház kizárólagos gyámkodásától s ezzel viszszaállítá a lelkiismeretet természeti jogaiba. Olcsósága által a szellem-elődök felhalmozott kincstárát megnyitván a polgári rend előtt is, az olvasó közönséggel rendelkező iró nincs többé arra kárhoztatva, hogy miután műveit életében nem ol-

vasták, sírja felett zengjék el a dicsőitő hymnusokat; fáradozásai jutalmát elnyeri már földön léte alatt, mert *befolyása* van saját nemzedékére, kortársaira s az utódokra egyaránt.

Ezentúl hiába iparkodnak csuha, kámzsa alá rejteni a Jézus Krisztus által hozott világosságot. A gondolat ezerszeresen kinyomatva, dacol az üldözéssel; ha itt elnyomják, kitör amott s eget kér. A szellem társalog a szellemmel Európa egyik szélétől a másikig. A gondolkodó leírja eszméit ma, s a kiejtett szó holnap az értelmiség összes birodalmában forgalomban van.

A keresztyénség hit-egységet teremtett, a nyomdászat az egész szellemvilágot ölelte fel s megalkotta a szellem-egységet, a gondolat-közösséget, a közvéleményt.

Látnivaló, hogy a haladó új irány nem a nyomdától, az ipari fejlődés eme nevezetes tényezőjétől származik; a sajtó annak egyedül anyagi segédkezője, mely a modern eszmék terjedését, s ezzel diadalát is, lehetővé tette. Ez is, mint a többi nevezetes találmány, a renaissancera vágyó szellemnek nyilvánulása és előmozditója.

A műipari felfedezések, épen mert oly szoros kapcsolatban állanak egymással, mint a bolthaj-

tás egyes kövei, — ezen viszonthatásuknál fogva emelkednek világtörténelmi fontosságra, mely abban áll, hogy általuk minden összeesküdni látszott a régi rendszer ellen.

Az iránytű feltalálása egy új világgal, s ezzel szélesebb látkörrel ajándékozá meg az emberiséget; a puskapor megkezdi a rablóvárak rombadöntését, s a lovagok, minden komoly munka ellenzői, átokkal ajkukon buknak le váraik meredélyeiről; a könyvnyomtatás tágabb körben terjeszti a szó hatalmát, ernyedetlen hévvel kovácsolja a szó tüzes villámait, melyek először is az emberi szabadság elnyomóira sujtanak le....

A régi világ mindenestűl kifordúlt sarkaiból, s az új eget és földet váró ember is elérte, a mi után sovárgott.

* * *

A mívelt nemzetek 1840-ben ülték meg a könyvnyomtatás feltalálásának négyszázados évfordulóját. Hibásan! 1440-ben még egész fatáblákat használtak holmi kisebb szövegek lenyomatására, ami lényegileg nem is volt új, sőt e téren, már az ó-korban, különb kisérleteket tettek. Ballagi Mór írja, hogy a zsidóknál a Jehova neve oly nagy tiszteletben állott, hogy azt kiejteni

nem volt szabad. Csak a főpap ejthette ki egyszer egy évben, a legnagyobb ünnepen, az engesztelés napján, a mikor egy lemezre felírták e szent nevet, s ezt a főpap homlokára kötötte, s úgy ment be a szentélybe. Azonban, hogy azon név leírásánál olyasmi ne essék, a mi által az imádott név megszentségteleníttetnék, a Thalmud szerint a Jehova névnek a lemezre való leírását úgy eszközölték, hogy négy ércrudacska végére a Jehova névnek egy-egy betűjét kimetszették, s akkor a főpap a négy rudacskát öt ujja közé fogván, azt egyszerre lenyomta az említett lemezre.

Íme a nyomdászat találmánya a Thalmudban, mely Krisztus születése utáni első századokban készült; és mégis az emberiségnek többet ezer évnél kellett várakoznia, míg általánossá vált, csupán azért, mert a gondolatközlés eszközei tökéletlenek lévén, senkinek sem jutott eszébe a Thalmudban említett egyszerű, találékony eljárást tovább folytatni és a nyomdászat mesterségét kifejteni. Annyi bizonyos, hogy a nyomdászatot nem említenők a legnagyobb fölfedezések sorában, ha mindvégig ezen, vagy az 1440-ki tökéletlen módnál marad.

Guttenberg csak tíz évvel később jött az új találmány jövőjét megalapító szerencsés gondolatra. 1450-ben kezdi meg a fatáblák szétreszelését, s ezzel a lenyomandó szöveghez alkalmazható, különálló, mozgatható betűk használását. Tulajdonkép pedig 1453-ban, midőn keleten a római birodalom régi alkotmányát a barbarismus megdöntötte: nyugaton akkor mérte Guttenberg a barbarismusra a halálos csapást. A könyvnyomtatás feltalálója u. i. ez évben látott hozzá a könyvek mai módon való nyomatásához, amenynyiben a betűk egyenlőségére törekedvén, azokat olvasztott ónba nyomta, s ezzel tartósabb, mozgatható betűket állított elő.

A találmány Schöffer lényeges javításával előbbre vitetvén, gyorsan terjedt el Német-, Olasz- és Franciaországban. 1472-ben, midőn Svájcban létesült az első nyomda, Tamás mester, nagyszebeni származású hazánkfia (Thomas Septemcastrensis de Civitate Hermanni) Mantuában már saját könyvnyomtató műhelyével dolgozott.

II.

A budai nyomda. — A renaissancenak köszönhetjük. — Behozatalában megelőztük a félvilágot. — Magyar nyomdászok külföldön. — Budai kiadó-könyvárúsok. — Az első magyar könyv. — A krakkói magyar nyomda. — Kereskedelem és művelődés egy úton jár. — Luther. — A sajtót a reformatió, a reformatiót a sajtó segíti diadalra. — Erdélyi prot. nyomda-kisérletek. — A hazai első papirmalmok.

Az alatt idehaza a XIV. század eszmei mozgalmai nagy hullámokat vertek, s a budai egyetem felállításával az irodalmi művek kereslete szerfölött emelkedett. A nyomda már szellemi szükségletté vált, s a súlyosan érzett hiányon Geréb László budai prépost és alkancellár kívánt segíteni. E tudós főpap, a tudományok iránti szent lelkesedéstől ösztönöztetve, Hess Andrást Velencéből Budára hívta, s ott általa 1472-ben az első hazai nyomdát berendeztette.

Miért nem tette tudománykedvelő Mátyás királyunk, a budai könyvtár világhírű alapítója, e lépést?

E kérdésre a feleletet abban véljük feltalálhatni, hogy a finom ízlésű királynak, a hófehér

hártyán, a legszebb betűalakokkal s festett ékítményekkel Budán s Flórencben készített codexek — igen természetesen — jobban megnyerték előszeretetét, mint az új találmány egyáltalában dísztelen első kisérletei.

Budán, Hess műhelyében, a nyomdászat ezen őskorában, valószínűleg a «Magni Basilii de legendis poetis» című könyv került ki legelőbb a sajtó alól; kolophona: Sic fini s libelli Basilii est per A (ndream). H (ess)., az évszám nincs kitéve. Hozzájárúl: Apologia Socratis.

Ezen és egyéb kisebb munkákon kívűl Hessnél egyetlenegy nagyobb mű készült el. Hazai sajtónk első vaskosabb terméke, a pergamentot megközelítő vastagságú, ritka finom és fehér papirra, a római minta nyomán kerek (latin) betűkkel van nyomva, nem az akkoriban általánosabb divatú góth betűkkel. Irodalmi körökben «Chronicon Budense» név alatt ismeretes, valóságos címe azonban: Chronica Hungarorum, mely a kolophon tanúsága szerint: Finita Bude Anno dñi M. CCCC.LXXIII. in uigilia penthecostes: per Andreã Hefs. — vagyis 1473 június 5-én jelent meg.

A 67 levélre terjedő kis ívrétű könyv, tartal-

mára nézve, a Thúróczy-féle krónikával legnagyobb részben megegyező két részre oszlik, tárgyalván a magyar történetet a hunok mesés eredetétől kezdve Mátyás király koronáztatásáig.

Kezdete ajánlat: «Ad uenerandum dñm Ladizlaũ prepositũ ecclesie budeñ: prothonotarium apostolicũ: necnon uicecancellariũ sereniſſimi regis Mathie ĩ cronica hũgarorum Andree prefatio», mely után «Incipit prima pars cronice de origine hũgarorum».

Ezen «editio princeps»-ünkből egész Európában kilenc példány ismeretes, melyek, Jankovich gyűjteményéből a magyar nemzeti múzeumi, a pécsi püspöki, Hildebrand gyűjteményéből József főherceg, a müncheni királyi, a bécsi cs. k., a prágai és lipcsei egyetemi könyvtárak tulajdonát képezik. Magángyűjtemények közül Rossi Miklós könyvtára Rómában, Czartorisky Lászlóé Halicsban dicsekedhetnek e becses kincs birtokával.

A hozzánk erősen behatolt rennaissance eszmeáramlat, melynek maga Mátyás király is pártfogója és híve volt, boldogította minket ily korán az új találmány áldásaival.

Méltó önérzettel emlegethetjük, hogy a nyomdászat meghonosításában megelőztük Belgiumot (Alost) és Hollandiát (Utrecht), hova csak a következő évben hozatott be. Angol- (Westminster) és Spanyolország (Valencia), csak 1474-ig, Cseh- (Pilsen) és Lengyelország (Krakkó) 1475-ig, Ausztria (Bécs) és Dánia (Odensee) 1482-ig, Svédország (Stockholm) 1483-ig, Morvaország (Olmütz) 1500-ig viheti vissza legrégibb nyomtatványát; míg Berlinben csak nagy későn, 1540-ben, Havasalföldön (Szt. Agora zárda) 1630-ban, Észak-Amerikában (Cambridge, Massachusetts állam) 1639-ben állíttatott fel az első nyomda.

A mi budai nyomdánk azonban csakhamar megszűnt. Némelyek Hess halálában keresik a megszűnés okát. De ez a vélemény meg nem állhat, mert azon esetben külföldön dolgozó magyar nyomdászt könnyen kaphattak volna a műhely vezetésére. Említettük már Szebeni Tamást, ki 1472—81-ig Mantuában, majd Modenában saját üzlettel bírt, s rajta kívűl már ezen időszakban: Brassai vagy Feketehalmi Holló András 1476-86-ig Velencében, Erdélyi Bernát 1478-ban Páduában, a dalmata (Dalmatinus) György mester

1480-ban Velencében, Feketehalmi Márton 1481-ben ugyanott, Magyar Péter 1482-ben Lyonban mint nyomdász működött. Ezek közül bizonyára könnyű lett volna megnyerni a haza számára képzett könyvnyomtatókat; de valószínű, hogy a műhelyet valami elemi csapás pusztította el, a nyomda romjainak pedig nem akadt új patronusa, holott e nélkül a befektetett tőke elvesztésétől tartva, egészen új műhelyet senki sem mert állítani.

Bár a könyvnyomtatás ez időben már szükséggé vált hazánkban, a könyv-keresletet bízvást kielégíték az 1484 óta nagy számmal támadó budai kiadó-könyvárúsok. Feger Tíbold, Ruem György, Paep vagy Pap János, Kaym Orbán, majd örökösei, Wardiai István, Nagybányai Heckel István, Schaller Jakab, Murarius Antal, Milcher Mátyás, Sessardiai Lénárd, a protestans volta miatt megégetett Grynaeus György és Prischwicz Mihály, egész a mohácsi vészig, a nyomdászat pótlékáról akkép gondoskodtak, hogy külföldre, jól fölszerelt nyomdákba küldvén ki a kéziratot, ott gyorsan és díszesen állíttatták ki a hazai egyházi szertartási és történelmi műveket. Így csak a kész munkának mérsékelt árát kellett

letenni, s a kiadó nem szorúlt nagyobb tőke veszélyeztetésével berendezendő saját nyomdájára, mely pártfogó nélkül egyébként sem állhatta volna ki a versenyt a külföldön már nagyobb számmal létező nyomdák ellenében.

A budai könyvárúsok csupa magyar tárgyú, de latin nyelven írt könyveket adtak ki. Az első magyar nyomtatvány, szent István jobb kezéről szóló magyar ének 1484-ben Nürnbergben, Koburger Antal híres nyomdásznál hagyta el a sajtót. De e munka elveszett vagy lappang; könyvészetünk csak emlékét s ezen kezdő versszakát tartotta fenn:

O deucheoseeges zenth iob keez
mel'et magiar ohaitua neez,
draagha genche neepeunknec,
nag' eoreome ziueunknec.

Még ötven évig kellett várnia a magyar irodalomnak, hogy az ő termékei számára is megnyíljék a nyomda; s ez időközben ismét csak a kéziratokra szorítkozott, melyeket a pálosok, dömések, néma barátok, sőt az apácák is zárdai magányukban nagy szorgalommal készítgettek. Külföldön azonban folyton találkozunk magyar nyomdászokkal: Garay Simon 1491-ben Velence, Basay (Ungarus) 1494-ben Cremona, a szintén

magyar Bakatár Miklós Pilsen városában saját műhelylyel dolgoztak.

Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin, volt az első, ki magyar irodalmi terméket bocsátott sajtó alá. Fia nevelőjével, Komjáti Benedek szerzetessel, lefordíttatván szent Pál leveleit, 1533-ban Krakkóban nyolcadrét-alakban kinyomatta. A kiadás történetét Komjáti így adja elő: «Jollehet penyg hogy the nagyſaagodnal azon ſenth Pal Apaſtalnak leuely: magyarazua valaanak, demaga the Nagſa: engemet onzol ſ ynth vala, hogy meg lathnam, ha mynd, meg volna s yo modone? s yo keeppene? mely magyarazatoth mykoron en lattam volna, ennekem nem tetewuek hogy yol magyaraztaak volna, kynek nem czak az ertelme de meeg az oluasasa ys, neheznek teczyk vala. Azeerth the nagyſa: engemeth keerny kezde, hogy ennen magam magyar nyelwre fordoytanam....»

A derék úrnőnek kapcsos bibliája kényelmetlen olvasású lehetett, s részben e kicsinyes indokból, részben a szent írás tartalmának igaz megismerése utáni vágytól ösztönöztetve: segítette zöld ágra a magyar irodalomnak maig fennmaradt *első* nyomdai termékét. Mert bár, Heyden

Sebaldnak két évvel előbb, szintén Krakkóban kiadott: Puerilium colloquiorum formulae című munkájában a latin, német és lengyel szöveg mellett magyar is foglaltaték: ez a mű mégsem sorolható a tiszta magyarok közé; épúgy nem, mint az ugyancsak Krakkóban, ugyancsak 1533-ban, ugyancsak a Perényi-család pártfogása mellett kiadott Murmelius János Lexicona, mely szintén Vietor Jeromosnál jelent meg, latin, német s magyar szöveggel.

Két évvel utóbb szintén Krakkóban Ozorai Imre békési prédikátor a Krisztusról és Antikrisztusról szóló, protestáns szellemben élesen vitázó iratot (második kiadása 8-r. Krakkó 1546), 1536- és 38-ban ugyanott Gálszécsi István két könyvet, 1536-ban Pesti Gábor fiatal tudós pap Bécsben négy evangyeliomot s Aesopus meséit, 38-ban pedig hatnyelvű szótárat nyomatott. Az utóbbi évben Farkas András krónikát, Székely István 1538—46-ig négy különböző munkát adott ki Krakkóban.

Krakkó városa nevezetes szerepet vitt művelődéstörténelmünkben. A XVI. század elején már legyűrte Velencét, s csomópontjává lett legélénkebb kereskedelmünknek. Velence régi jelentő-

sége oda volt mind örökre; a dalmát partok sem terelték maguk felé a kalmárokat. Délnyugati összeköttetéseink lazultával a magyar kereskedelmet, mely a török foglalás óta elvesztette a keletre menő nagy transito forgalmat: ez időtájban már számbavehető verseny nem gátolta abban, hogy irányt változtasson. A délkeleti forgalom részben megmaradt ugyan, de csak Vereczkén és Duklán át, míg az Erdély, Felső-Tiszavidék és Felső-Magyarországból kiinduló új irány észak és északnyugat felé, Krakkón és Toronyán (Thorn) át Danczkának (Danzig) tartott, hol elérte a balti tengert, a régi Adria helyettesítőjét.

Megállapított tétel, hogy a művelődés és a kereskedelem egy nyomon jár. S valóban azt tapasztaljuk, hogy tanulóink is 1492 óta nagy számmal járják a krakkói egyetemet, hol önálló magyar bursát alkottak. Később Melanchton hírneve által vonzatva, többen tódultak ugyan Wittenbergába, de oda is Krakkón és Braszlón (Boroszló) keresztűl vitt az út.

Bécs az egyetlen város, mely a XVI. század elején Krakkóval némileg versenyezni volt képes. Míg azonban Bécsben, a haza határaihoz való közelsége dacára, 1550-ig csak négy magyar

munka nyomatott: addig Krakkóban tizenhat magyar könyv, s azután is, az egész század folytán több magyar mű hagyta el a sajtókat. Székely István Soltar Kőnü-jéig valamennyi Krakkóban nyomatott magyar munka Vietor Jeromos nyomdájában állíttatott ki; de már az említett mű kolophonán ez áll: «Krackoba ńomtatot Ieronymus Vietor felesighe Hazanal Strikouia beli Lazar altal szent Mihaľ hauanac hatodic napian mikor iruanac (így) ǘduőzeytenc szuletisenec ezer ŏtszaz neǵuenniocz istendeybe.» Következő évben ugyancsak Vietor özvegyénél Dévay Biró Mátyás Orthographia Vngaricaja, két év múlva Strikoviabeli Lázárnál Batizi András Kereztyeni tvdomanrvl valo kőnyveczke-je, végre «Cracoba nyomtatot Kerekotzki Ferencz altal. 1550» Sztárai Mihálynak Az igaz papsagnak tikőre című munkája.

Ez a viszonyokhoz mérten élénk irodalmi tevékenység azon mozgalmasabb élet előhullámainak tulajdonítandó, melyet a nagy hitújítás keltett hazánkban.

Nyomdászat és reformatió, bensőleg egyesűlve, közös erővel vágták szét az emberi szellem szabad szárnyalását lenyügöző bilincseket. A nyom-

dászat önmagában véve, mindeddig úgyszólván öntudatlanúl harcolt a saját visszaélései által megviselt papismus, s az összes középkori államszervezet ellenében, hasonlítva a delejtűhöz, mely bár nem látja a révpartot, de oda mutat. A határozott, irányadó jelszót Luther mondja ki, s élére áll a forradalmi romboló iránynak, hogy a romokból új épületéhez szilárd anyagot nyerjen.

A wittenbergi barát fölemeli szavát a biboros halandók ellen. S mintha az ó-rege Aeolusa volna, éles, csiszolatlan hangja mint a szélvész kél körútra egész Európában, hogy megtisztítsa a levegőt. Kitörése durva és sértő volt; mert a sokáig elfojtott érzések, ha egyszer tolmácslóra akadnak, nem is találhatnak síma kifejezést; mert az addigi ebi alázatot az öntudatra ébredő emberi érzés gyorsabban váltotta fel, mintsem felszinre ne hozta volna magával mindazt, amit félezreden át maga alá temetett, a gyanút, elkeseredést, az átkokat...

Roppant mérvű mozgalom indúl meg a lelkek birodalmában, mely már nem csak az értelmiség és vagyon tetőpontján állókat, hanem a mindinkább emelkedő összes polgári osztályt is érdekelte. Luther a tömeghez beszélt, mint minden

forradalmár, azt vitte belé mindenestül a küzdelembe, mert érzé, hogy a nagyszerű reform-kérdéseket csak a tömegre támaszkodva oldhatja meg.

A nyomda, mely mindeddig inkább csak curiosum volt, a világrázó mozgalomnak közegévé szegődik. Luther e nélkül aligha lett volna egyéb híres szakadár eretneknél. De a nyomda aegaeoni karjaival széles körben biztosítja befolyását, s diadalra segíti a papismus elleni visszahatást, a gondolat-szabadság eszméjét ép úgy, mint önmagát. Mert a nyomdát is csak a reformatió emelte ki a tudósok szűk köréből, csakis az tette az emberiség közkincsévé, világ-átalakitó nagy hatalommá.

Az olvasás tanítása fokozott hévvel indúl meg, s minél több tankönyv válik szükségessé. Általában véve, a protestantismus az iskolákra s a biblia olvasására fektetvén a fősúlyt, gondoskodnia kellett tankönyvekről s a szent-írás anyanyelven való készítéséről, melyek a nyomda által sokszorozva, lehetőleg széles körű elterjedésre voltak hivatva. Ennek ismét az lőn a következménye, hogy a nép nyelvéből az irodalmi nyelv alakúlt meg.

Dicső fejlődési menet, mely után életszükséggé vált a nálunk is meggyökerezett protestantismusra nézve, hogy magát a távol külföldtől nyomdai viszonyaiban is függetlenítse. Mert csakis belföldi nyomdák által érhette el azt a célját, hogy az irodalmi termelés, a tan- és szent könyvek, minél gyorsabban és minél nagyobb szamban terjesztessenek el az országban.

A szellemek ilyetén áramlata hozta magával a nagyszebeni kézisajtó felállítását, még 1529-ben. Igaz ugyan, hogy ez is csakhamar elenyészett; azonban 1534-ben utóda támadt ugyanazon a vidéken, Brassóban.

A brassai műhely kevés idő múltával hazulról födözhette papírszükségletét, mert már 1546-ban, Fuchs János és Benkner János költségén, Hanes nevű lengyel ember felállítá a hazánkban emlékiratilag bebizonyítható legelső papírmalmot Brassóban, a Vidombak partján.

A régi papírosokon található vízjegyek vizsgálata után azonban még előbbre tehetjük a belföldi papírgyártás kezdetét. Bártfa város levéltárának u. i. már 1532-ki iratain fordúl elő, mint vízjegy, a hazánk címeréből vett kettős kereszt egy koronázott címerpaizson. Ha meggondoljuk,

hogy az országos címer kizárólag a hazánkban készült tárgyakon alkalmaztatott, annyival inkább föltehető, hogy nálunk már 1532-ben léteztek papírmalmok, mert hozzánk még Róbert Károly hozta be Olaszországból a papír használatát. Azonfelül a papírost már réges-régen alkalmazták ablaküveg helyett. Erre vonatkozik a pozsonyvárosi levéltár emez érdekes adata 1542-ből: «Drei Fenster in die Zigenerin, darzue papier 6 Sch. 15 Den.» Itt csupán a fölött támadhat kételyünk, hogy a «papier» alatt vajjon nem lantornát, a marhaböndőről levont átlátszó, finom hártyát kell-e értenünk, melyet hazánk némely zugaiban ma is ablakúl használ a szegénység.

A brassai műhely, melyről a papírgyártás kérdése előtt szólottunk, húzamosabban virágzott nyomdáink elseje volt. Alapítá Honter János reformátor s brassai lelkész, ki a bázeli egyetemről visszatértében onnan hozta a fölszerelést. A nyomda zsengéi az augsburgi hitvallás és Luther iratai voltak.

A szászok szebeni és brassai nyomdái hazaiak ugyan, de csupán latin, görög és német műveket készítvén, nem nevezhetők szorosabb értelemben

vett magyar nyomdának. Igazi magyar nyomdánk még mindig nem volt.

Erre sem kellett soká várakoznunk. A hajnal első hírnöke, Erdősi Sylvester János, már itthon nyomatott művében énekli áhítattal, lelkesülten:

Az ki Sidoul / ẹs Gő̊rő̊gű̊l ẹs vigre Diākul
  Szol vala righen / szol nêked az itt Maǵarul.
Minden nipnek az ů ńelwin̄ / hoǵ minden az iſten
  Tő̊ruinin̄ illſen / minden imāggǵa newit.

III.

A hazai első magyar műhelyet Nádasdy pártfogása mellett Abádi állítja fel. — Célja a felvilágosultság s a prot. hiteszmék terjesztése. — Lengyel befolyás Abádi helyesírására. — Heltai és Hoffgreff műhelyével nyomdászatunk a fejlődés magasabb fokára lép. — Hangjegy-nyomás. — Magyar anabaptista könyv. — Polgári nyomdászaink miért maradtak idegenek saját hazájukban? — Erdélyben a három prot. felekezet külön műhelyeket állít fel.

A magyar könyvek kereslete már jóval nagyobb mérvet öltött, hogysem sokáig lehetett volna halogatni egy magyar nyomda szervezését. E körülménynek köszönhetjük, hogy alkalmasint már 1536- vagy 37-ben Nádasdy Tamás horvát bán, későbbi nádor, újszigeti jószágán (görögösen: Neanesos; oklevelekben Insula nova) Sárvár mellett Vasmegyében, berendeztette az első magyar nyomdát, s azt Abádi Benedek, utóbb szegedi lelkész gondjaira bízta.

A újszigeti nyomda első terméke végső lapján, négy mezőre osztott paizson a Nádasdy és Kanizsay családok egyesített címere díszes fametszvényben foglal helyet. A metszvényen leg-

fölűl 1537 évszám áll, mely alkalmasint a nyomda fölállítása évét jelzi.

Annyi bizonyos, hogy nem Abádi volt az első újszigeti nyomdász. Ő még akkor csak tanulta a nyomdászatot Krakkóban, mikor a teljesen fölszerelt újszigeti műhelylyel már valami kontár bajlódott.

Abádi ezen elődjéről «Az kőnů ńomtato iſteni keduet kiuān annak / az ki ezt oluaſſa», feliratú utószavában így emlékezik: «HA valahol az ńomāſban ṿalo vitekre talālsz / abbol en tűled boczānatot kirek. Mert hoǵ meg êrczed ez kőńuet nem en kezdettem el / hanem mās / kit az io vr ſok ideig / naǵ kőltſiguel itt tartott. Es mikoroñ el kiſên hozzā fogott volna / ẹs lāttāk volna hoǵ az nehezeñ irhetnẹ vighit / vǵ hiuata enghemet hozzāia / hoǵ ez mennêl hamarābb az keresztè-neknek kezekbe iuthatna. Mikoroñ azirt lattam volna az betűt / hoǵ naǵ kiſedelem nêlkűl nem mielhetni vèle / mint hamarſāgual lehete vǵan azon betűt meg igazÿtām / eǵǵ nihāńat hozzā czināluāñ / hoǵ szapora lenne az dolog / ẹs hamarābb vighit irhetnők.»

Abádinak ezután következő soraiban Melanchton igazi protestantismusának gyönyörű vonásait

szemléljük. Miként ama nagy reformátor, inkább felhagyott munkáinak művészi kidolgozásával, csakhogy a «communis Germaniae praeceptor» nagy nevének megfelelhessen: úgy a hasonló szellemtől áthatott Abádi is, a saját maga tetszése kielégítésére nem érzé magát jogosultnak. Inkább föláldozá a művészi kivitelt, csakhogy könyveit idejekorán adhassa ki. «Mert iobnak tetćzęk / hoǵ az koͤńuͤ hamar ki kelhetne / noha nem ighen szip betuͤuel volna / hoǵ nem mint szip betuͤre eroͤkoͤdnenk naǵ kiſedelemuel / mellÿ dolog az keresztêneknek ighen kāros volna.»

A reformatió izgalmas korában nem volt megengedhető, hogy az iratokat hosszas ideig tartsa kezében a nyomda. Minden jó lélek csak használni, tanítani, oktatni kívánt. Melléktekintetek, a művész vagy író tehetségének, ügyességének pompás kifejtése műveikben, — a valódi vallásos lelkesültség ezen szép időszakában, mint lényegtelen dolgok számba sem jöttek.

«Irtam enis egÿ postillat — így szól 1569-ben Bornemissza Péter a nagyszombati tanácshoz írt (jelenleg a nagyszombati városi levéltárban létező) levelében, — kibe az szokot Euangeliomokat nagi büen es olÿ niluan meg magiaraztam

hogi *akar mel falúbeli paraztczagis könien meg ertheti.* Kit azertis mieltem hoǵ czak egÿ giermek oluasasara is sokan tanúlhassanac. Tudom kedig hogi ot kigielmetec köztis sokan uadnac, kic az fele tanúsagokat eheznec.»

No, még a század végéről is hozzunk föl egy ily jellemző nyilatkozatot. «Irtam peniglen — mondja Pathai István pápai praedicator Az Sacramentomokrol valo kőniuechkéjében (1593) — magyar nyeluen, es igen parazt bezedekkel, chak az ſzegeny kőſſegnek eſ nemely gyŏnge magyar iraſ oluaſoknak keduekert, nem igyekeztem ſemmit az ſzonak bŏlchē es kőteleſſen valo formalaſara, mert lattya az Vr Iſten ſemmi magamra nező dichekedeſt nem kereſek ebben, hanem chak az mi megh valto vrvnk JEſus Chriſtuſnak tizteſſeget es az ů anyaſz. egyhazanak epůletit, az melybe engemet ů fŏlſege munkaſul es zolgauul hiuot.»

Abádi, Bornemissza, Pathai, s rajtok kívűl valamennyi protestáns művész és író a XVI. században nyilván bizonyítja, hogy azon időszak egész folyamata alatt a protestáns nevelés-oktatási irány korlátlanúl uralkodott az egyéniség becsvágya fölött. Ez ambitió Abádinál mindössze némi

mentegetőzésben, s abban nyilatkozik, hogy ezutánra szebb kivitelű nyomtatványokat helyez kilátásba: «Azirt mondām aťāmfia / hoǵ ha en te reād valo tekintetbőͤl ez munkāt fel vůͤttem / is te keues vitket meg engheggǵ moſtan / ęs az elſőͤ munkānkat io neueñ veǵed / ennek vtānna kegigleñ meg lātod hoǵ az keǵelmes iſtennek akaraťābol iobban hozzā kiſzůͤlőͤk / hoǵ io modoñ. ſzolgalhaſſak az kereſzťêneknek ez fêle dologban. Mert bizom az en io vramnak ſegitſighiben / kinek / mint hoǵ mindenben naǵ ſzorgalmatoſſāga vaǵon / valami ez orſzāgnak meg maradāſāra vaǵon / azonkippen erre kiualtkippen valo gonǵa vaǵon / hoǵ az kőͤſſig az iſteni tudomānban ǵarapodāſt veǵen.»

Abádi műszakilag és tudományosan egyaránt képzett ember vala. Meg is látszik a mester keze az általa nyomatott új testamentomon, melyben fehér holló a sajtóhiba, s a szövegben a maga módja szerinti helyesírás, vas következetességgel van kivíve és mindvégig megtartva.

Helyesírási rendszerén igen meglátszik a lengyel befolyás. A lengyel nyelvben az ly hang írásjele ł, az ny-é ń, Abádinál szintúgy. Ezek mintájára hasonlóan ékezettel fejezi ki a lágyítást

a g és t betűknél, s nála gy, ǵ, ty, ť. E körülményt Révész Imre nem méltatta kellő figyelemre. «N'omtatta», így idézi az Abádinál előforduló «ńomtatťa» szót. Hibásan, neki, miután mai helyesírásunkhoz alkalmazza idézeteit, «nyomtattya» szót kellett volna írnia.

Abádi műszaki jártasságának, figyelmének és ízlésének több ízben adja bizonyságát. Egy helyt azt mondja, hogy szándéka volna, hogy amenynyire lehet meg ne rútúlna a nyomás; a «k» betűről az a nézete, hogy az megrútítja a nyomást, jobb azért a mi nyelvünkben is a c olyan helyen mint a k. Másutt finomúlt ízlésével fölfedezi a nem deák betűt, mely nem igen jól illik a nyomáshoz.

A krakkai minták szerint még sváb-szláv betűkkel dolgozó újszigeti műhelyben két munka készűlt el, melyek fametszvényekkel és ábrás kezdőbetűkkel díszítvék. Innét jutott tudvágyó közönségünk kezébe Erdősi, másképp Sylvester János, magyar reformátor latin nyelvtana (Neanesi, Añ. 1539. die 14 Junÿ.). Később itt jelent meg ugyanannak magyar új testamentoma, melynek legvégén e sor olvasható: «Vyszigethben Abadi Benedek ńomtatťa vala 1. 5. 41. esztendőben».

Az újszigeti műhely egyéb kiadványai, bár kétségkívűl léteztek, nem maradtak ránk. De a két darab ismeretes újszigeti nyomda-termék is nevezetes ereklyéje a magyar művelődésnek; mert tudomásunk szerint ezek a legrégibb magyarországi magyar nyomtatványok.

Abádi, hazai nyomdászaink elseje, kifejezett szándéka szerint tökélyesebb műveket óhajtott volna készíteni. De ezen nemes vágya nem teljesűlt. 1542-től 50-ig nincs magyar nyomda a hazában, s a magyar protestáns írók ismét Krakkóban nyomatják műveiket. Mert Abádi nyomdája is elpusztúlt, s maga a vezető, Luther és Melanchton igéi hallgatására, már 1543. március 22-én négy honfitársával, köztük Szegedi Kis Istvánnal együtt iratkozott be a wittenbergi akademián.

Már akkor, az egyetemi album tanúsága szerint február 17-ike óta ott szorgalmatoskodott «Caspar Heltensis Transsiluanus.» A szász eredetű, később azonban magyarrá vált Heltai Gáspárunk két év múlva haza menvén, kolozsvári protestáns lelkészszé választatott, s 1550-ben, Hoffgreff György szakképzett nyomdászszal egyesülten, Kolozsvárt az Óvárban, a korhoz képest kitünően fölszerelt nyomdát alapított.

E nyomdával éri el a magyar nyomdai művészet az előbbi korokénál műszakilag véve magasabb, első fejlődési fokot. E mellett Heltai maga is magyar író lévén, nyomdája kiválóan magyar intézet volt, hol néhány latin és német könyvön kívűl jobbára magyar irodalmi művek jelentek meg, és pedig antiqua, vagyis kerek latin betűkkel.

Heltai és Hoffgreff készítményei közűl a legelsők egyike, a Heltai készítette kisded magyar káté «Catechismus Minor» cim alatt, «Colosuarba nyomtatot Helthai Gaspar es Gyǒrgy Hoffgreff altal. 1550», mely a következő évben ugyanott német nyelven látott napvilágot. Ezenkívűl a kolozsvári műhelynek azon időtáji nevezetesebb termékei a bibliának részei, továbbá a Martinuzzi bibornok által latinúl kiadott hírhedt Ritus explorandae veritatis, és «A reszegsegnek es tobzodásnak veszedelmes vóltárol valo Dialogus. Heltai Gaspar Colosuari plebanos altal szerzetet. Colosvarba. 1552», melynek Kendi Antalhoz intézett előszavában a szerző mentegeti magát, hogy műve «ha szinte tiszta magyarságal irua ninchen, te kegyelmet meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt e keueset tizenhat eszten-

deig tanultam.» Kitűnik ebből, hogy Heltai, irodalmunk buzgó munkása és terjesztője, honi nyelvünket csak 1536 táján kezdette tanulgatni.

Hoffgreff mester, bármily kitünő volt szakmájában, megférhetetlen természete miatt, Heltaink csak a műhely fölállítása utáni három első évben működött vele karöltve. De már Vigaztalo kőnyuetske című munkájának kolophona: Colosvarba nyomtatot Heltai Gaspar Műhelyébe. 1553 — azt adja értésünkre, hogy különvált régi társától. A következő közel hat év alatt aztán Heltai pihent, míg Hoffgreff egyedül dolgozott. Igazolja ezt azon körümény, hogy Heltai a Confessio / De Mediatore Generis Humani Jeſu Chriſto uero Deo / & Homine, contracta nomine / & uoluntate Miniſtrorum / Eccleſiae in urbe / Claudiopoli in Pannonia / M. D. LV-ben megjelent szerkesztményét Wittenbergában Creutzernál adta ki, mit bizonyosan nem teendett, ha saját nyomdával bírt, vagy a lakóhelyén működött Hoffgreffel jó lábon állt volna.

Azon hat esztendő alatt, míg Hoffgreff maga kezelte a kolozsvári nyomdát, számos latin munka mellett, csupán három darab becses magyar könyv jelent meg ottan.

Könyvnyomdai sajtón hangjegyek, külföldön legelőbb 1473-ban készíttettek. A fametszetű, szét nem szedhető hangjegyek, mint most a clichék, úgy illesztettek belé a szedésbe. Nálunk a legelső fábametszett hangjegy-nyomás, — melyről egyedül Mátray állította, hogy egyes önálló hangjegybetűkből lett volna összerakva, — valószínűleg Hoffgreff műhelyéből került ki. A Toldy által Hoffgreffről elnevezett énekes könyv hangjegyekkel ellátott, bibliai tárgyakról írt vallás-erkölcsi irányú verseket tartalmaz, melyek egyikének korjellemző záradéka így hangzik:

Ezer vtan ỏtt szaz es negyuen kilentzben,
Az Ztaraÿ Mihaly eszt szerze versegbẽ,
Tar papockal vala nagy itkezetiben,
Es Istenben valo io remenségeben.

Való igaz e nyilatkozat; mert a katholicismus lethargiája még egyre tartott, s a protestánsok heves támadása ellenében nem akadt védekező.

Némely dallamok hangjegyeivel ellátott másik terméke Hoffgreff intézetének, a «Tinodi Sebestien szỏrzese : Chronica», mely kolophona szerint «Colosvarba nyomtatot Gyỏrgy Hoffgreff Mủhelyebe 1554. esztendỏben», mint akkoriban egyetlenegy hazai nyomdánkban. Tinódi krónikája

sajátlag azon énekek gyűjteménye, melyeket ama vándor magyar troubadour végházaink vitézei előtt, a korabeli eseményekről szokott volt énekelgetni. Hoffgreff nyomdájának utolsó ismert terméke egy latin munka, mely Acta Synodi Pastorum Ecclesiae Nationis Hungaricae in Transylvania címmel, 1558-ban látott napvilágot. Ezentúl a Hoffgreff-féle nyomdát ismét Heltai vette át, ki 1559-ben újra megindítá félbenszakadt munkásságát, saját szerzeményű magyar Agendája kiadásával.

Az Agenda latin előszavában Heltai legkedvesebb atyjafiaihoz fordúlva, elmondja, hogy e műve első terméke újra megkezdett tevékenységének, melyet előbbi társával, t. i. Hoffgreffel való kijöhetetlensége miatt, nagy fájdalmára, kényszerült megszakítani. Gondolkodását szép világításba helyezi azon ugyanitt tett nyilatkozata, hogy nem is gondolhat különös megindulás nélkül ama hat esztendő lefolyására, mely az egyháznak valami kitünő haszna nélkül múlt el. Könyvészetünk a bizonysága, mennyire igyekezett derék Heltaink kipótolni hat évi mulasztását!

Heltai számos nyomtatványai közt figyelmünkre érdemes, hogy az egyetlen magyar ana-

baptista könyv is az ő sajtóját foglalkoztatta. A vallásilag türelmet nem ismerő korban ez másként nem történhetett, mint hogy Heltai maga is, ki ez idő tájban lett unitáriussá, csakúgy hajlott az anabaptista tanok felé, mint akár maga Dávid Ferenc. Kőnyvetske Az igaz Kerestyéni Keresztségről, es a Pápa Antichristusnak Maymozássaról — ez a címe a tárgyalt munkának, melyet a Magyar Prot. Figyelmező (VII. 203—208) tévesen állít 1575-ben megjelentnek, mert kolophona szerint: Colosvarot Nyomtatott, Heltai Gáspár által, 1. 5. 70. Esztendőben. E könyvet Wilini Sándor orvos, flamandról németre fordítván, megküldötte Dávid Ferencnek, hogy nyomassa ki, mivel *Varsóban a nyomdászok az igazságot kerülik*. Dávid aztán magyarra fordítván a párbeszéd alakjában írt anabaptista könyvecskét, kinyomatta annál a Heltainál, ki vallási dolgokban mindig vele együtt ingadozott.

Heltainak hánykodó és igazság után sovárgó lelke érezte gyöngeségét, érezte, hogy minden újonnan fölmerülő hitnézet ellenállhatlanúl viszi, ragadja magával; s nem tudva megállapodni, saját tántorgásaiért, — már régi a történet . . . . — másokat okolt. Midőn megírta művét az Isteni

dicséretek és kőnyőrgések-ről, előre is tudja mint fizetnek ezért ő neki «kiualtkepen a Colosvari pasquillároc, es a felette igen bőlcz kouáczoc, kik minden hęten wy Opiniokat es hitnec ágait koualczolnac.» Majd némely dogma ellen kél ki, s ismét tudja, mit mondanak beszédére: «Im el bolondult és gyermeké lőt az vény Heltai Gáspár: Im esmet Pápásá akar lőnni, hogy wy Solosmas Breviart akar szőrzeni: Im a szabad Keresztyeneket wyonnan a Pápai kőttreczbe akaria be szoritani.»

Heltai Gáspár késő vénségében húnyt el. Utolsó munkája «Chronica az Magyaroknac dolgairol», sokáig kedvelt olvasmánya volt a magyar közönség minden rétegének. De már megjelenését nem érte meg. A munka kolophona tudatja velünk, hogy öreg Heltaink nincs többé az élők között: Colosvarot *Vègeze* Heltaj Gaspárne. A. 1.5.75.

Heltai özvegye, mint egykoron férje, híven szolgálta a magyar irodalmat. 1578-ban kiadva Melius magyar Herbarivm-át, szerény önérzettel fordúl a hazai közönséghez: Az ki nyomtatásnac munkáya és kőlczége enyim. Eszt én tőllem illyen szegény őzvegy Asszontól az Magyar nemzet ió neuen vegye.

Hat-hét év múlva az özvegyet fia váltotta fel a nyomda vezetésében. Az ifjú Heltai Gáspár, örököse nemcsak atyja nevének, nyomdájának s tehetségeinek, hanem buzgóságának is: nevezetes nyilatkozatot tett saját fordítású Magyar Arithmeticájában: «Meg boczás penig a vetkekről (t. i. sajtóhibákról), Mert *én Magyar nem vagyoc.*»

Minő szomorú idő volt az, midőn a polgári származású Heltai, a leglelkesebb magyar iró és nyomdász gyermeke, önmaga is magyar iró és nyomdász, a koreszmék nyomásának engedve, nem érezhetett, mert nem volt szabad éreznie magában annyi bátorságot, hogy szíve szerint nemzetünk tagjai közé sorolja önmagát: míg ugyanakkor a túrmezei nemes, ki egy szót sem tudott magyarúl, magyarnak vallotta magát, s volt rá kiváltsága, hogy magyarúl érezzen! Látjuk ebből, hogy a középkor szelleme, mely minél több válaszfalat emelt ember és ember közé, — még mindíg nem volt leküzdve. Alá volt ugyan aknázva, de azért a vaskeztyű uralma állott még a maga zordonságában, s csak a nemesi kutyabőr jogcímén válhatott valaki igaz magyarrá.

Ezért nem olvadt, ezért nem olvadhatott be

a polgár-nyomdász nemzetünkbe, ezért maradt idegen saját hazájában századokon át.

De azért a Heltai-család lankadatlan fáradozott művelődésünk ügyén. Műhelyük még sokáig virágzott; utoljára, a hagyomány szerint, a kolozsvári reform. collegium vette volna által.

A protestánsok túlsúlya Erdélyben a brassai, kolozsvári s az 1575-ben ujonnan létesűlt nagyszebeni nyomdák állandó fennmaradását biztosította. Versenytársuk is csak mulékonyan akadt 1567—69-ig Gyulafehérvárt, a János Zsigmond pártfogása alatt királyi könyvnyomtató (typographus regius) címmel diszített Hoffhalter Rafael, majd fia Rudolf, aztán özvegye, végre Vagner Gergelyben; Abrudbányán pedig Karádi Pál unitárius pap, későbbi alföldi püspökben. Ez utóbbinál «Szekesfeÿeruari Karadi Pal miheliebe sz. Andras hanac (így!) huzon egyedic napian» «Nyomtattatot Abrugybanyan ezer ŏt száz hatuan kilenczedic esztendŏben» negyedrétben, a híres «Comoedia Balassi Mennihart arultatasarol, melliel elszakada az Magyar Orszagi masodic valaztot JANOS kiraltul.»

IV.

Nyomdászaink súlyos helyzete. — Magyar prot. nyomdász — ezermester a javából. — A kóbor nyomdászok. — Bornemissza pátronust fogdos. — Üldözéstől tartva, hamis dátumot nyomat műve címlapjára. — A török hódoltság területén sohasem volt nyomda. — Sajtóhibák okai. — Mind a 28 műhely prot. kézben.

Magyarországon ekkoriban bár több a nyomda, de nem oly maradandóak, mint az erdélyiek. Nálunk legtöbbnyire csak szükséggel küzködő, hányatott és rövid életű vándor műhelyekkel találkozunk, egyszer itt, máskor amott; mert a művezetőknek, a mindennapi kenyér megszerzéseért, minden fölszerelésökkel együtt, miként napjainkban színészeink nagyobb részének, országszerte, városról városra kellett kóborolniok.

Jó ideig alig létezett nagy Magyarországon oly község, mely egy könyvnyomtató- és kereskedő üzletnek állandó telepűl, s az erőszak elleni biztos védelmül szolgálhatott volna.

E lesujtó állapot szigorú következménye, hogy, miként Méliusz vagy Juhász Péter, XVI. századi reformátor mondá, mivel «a szegény nyomtatók-

nak is, sem házok sem jővedelmők» «Annálfogva ... jó műszereket a szegény nyomtatók nem csinálhatnak.» Hát még a szakadatlan vallási és politikai villongások, mennyire hátráltatták a nyomdászati iparág magasabb fejlődését. «Tudjátok — írja Méliusz — szerelmes atyámfiai, keresztyének, hogy miként az oskolák, a prédikátorok fészkei megromlanak ez nagy sok háborúság miatt, így az Isten a nyomtatást is, a mi országunkban megfogyatkoztatá.»

Minő lábon is állott akkoriban a nyomdászat!? Kezdetleges viszonyok közt az ezermesterség virágjában áll. Miként ma nap az epirota pásztor egy maga szánt-vet, gunyhót épít, lábbelit varr, fúr-farag, kovácsol, e mellett katona, s szántson vagy faragjon, hátán a fegyvere, elválhatlan társa minden foglalkozásában: úgy a XVI. században, a nyomdász szintén egy személyben minden volt.

Külföldön a nyomdászat feltalálóit ördöngősöknek tartották. Ha megtekintjük ma, a munkamegosztás korában ez eszme itteni első terjesztőinek életét, tetteit, mi előttünk is megfoghatlannak, csodásnak, bűbájosnak tűnnek fel. Csak a primitív állapotok, s a vallásos lelkesűltség magyarázhatják ki az ő műveiket.

A nyomda-vezető, ki egykor, szent lelkesedéssel hallgatta Melanchton «lábainál» a vallástudomány igéit: mihelyt, nagy lótás-futással, ideig óráig tartó nagy úri pártfogókra tett szert, ura, s a maga költségén, berendezi nyomdáját. De egyes betűtypusok hiányzanak, görög és zsidó betűi sincsenek, pedig exegetikai művében, melyet éppen most végzett be, okvetlenül szüksége lesz ezekre. Haladék nélkül indúl maga, vagy bizodalmas jó embere, Dobsinára betűércért, s egyuttal a Szepességről papirost hozat. Mikor aztán érc és papiros benn van a műhelyben, fohászkodik istenéhez, s aztán hozzálát — bizonyosan a nyomatáshoz? — dehogy, előbb még a betűk metszéséhez. A lelkes ember nem enged. Nem hiába nézegette ő, külső országi akadémiákon tanultában, hogy miként metszik a betűt, most jó hasznát veszi, megpróbálkozik ezzel a kemény feladattal is, s emberül megoldja, mert ami fogyatkozása van műszaki jártasságában, busásan pótolja szorgalommal, lelkesedéssel. Aztán hozzálát a szedéshez. Vászonzsacskókat varr össze, s mindenikbe más-más betűt tesz. Bal kezébe egy darabka lécet vesz, melynek a befelé eső oldalán kávája van, hogy az erre szedett betű le ne

essék. Ha elkészűl egy sor, összeköti a szedést, a másik sortól oszlopzsinórral választva el. S elhelyezi a sajtó keretében.

Ég a kezében a munka. Egy maga írja, javítja, nyomatja művét éjjel-nappal, s végre elkészűl sajtója legelső terméke, melyet 2—300 példányban állít ki. Ekkor könyvkötők után lát, vagy tán maga is ért hozzá, s jól-rosszul befűzi, ha kell be is köti a könyvet.

Azt hinnők, szegény ember mindennel készen van; elég gondja, fáradsága volt eddigelé, megpihenhet. Pedig még ekkor jő a legnehezebb, a leglealázóbb: a könyvek eladása.

Nincsen pósta, nincs hirlap, mely hirdesse a mű megjelenését, s szegény ördögünk, könyveinek csak egy csekély részét küldheti szét alkalmilag a nagy urakhoz s a tudósokhoz.

A kor szokása, hogy a kész könyvet helyébe kell vinni a vevőnek, s a nyomdász vagy megbízottja nyakába veszi az országot, törődve, nélkülözve jár nemesi portáról nemesi portára, útonútfélen tudakozódva a vásárokról.

Valódi szerencse, ha valahova, éppen jókor, vásár idején érkezik. Ilyenkor, ha van ismerőse, ahhoz száll, s kimegy a vásárba vevőt fogni. Ha

nincs jó barát, ismeretlenül nem állít be a paphoz ládáival s batyujával, hanem akkor is kimegy a vásárba — az árusok közé.

Látjuk, minő — jobbra érdemes — buzgósággal terigeti ponyváját, majd kipakolja készletét s ajánlja fűnek fának, sajtója nehány darabból álló termékét. Időnkint el-el-zavarja a bámész csoportokat, a köznépet, mely nagy szemeket mereszt a még soh'sem látott új módi portékára. Arca kiderűl, midőn a tömeg közt, hosszú fekete talárjuk után itélve, papokat s tanítókat lát feléje közeledni. Beszélgetésbe bocsátkozik velök, s megered a vita hittudományi kérdések, azon kor legnagyobb kérdései fölött.

A beszéd rátér az ajánlott művekre. Dícséri minden, de annál kevesebb veszi, egy résznek nincs rá anyagi ereje, más rész drágálja, mert felesége ott van a sarkában s már kiszemelte a szomszéd szűcsnél azt a bárány-prémes fekete mentét, melyben Úr születése napján kiván megjelenni a szentegyházban. Eljár az idő, oszlik a sokadalom, s a mindenes-nyomdász potom áron engedi át egyetlen kincsét, amiből élnie kell. S megy az örök-vándor tovább, elégedetten, mert vele van egyetlen talizmánja: az a boldogító

önérzet, hogy az Úrnak tetsző világosságot terjeszti.

Isten csodája, s egyedül a vallásos lelkesültségből magyarázható ki, hogy nyomdászatunk ekkoriban annyira is mehetett, amennyire tényleg haladt.

Vándorbottal kezében járta be a hazát Huszár Gál református prédikátor, ki 1558-ban Magyar-Óvárott, 1561-ben, kassai fogságából kiszabadítva, Debreczenben állítja fel az első sajtót, majd Komjátiban. Debreczeni nyomtatványai a nyomdászok ujoncsága, s a javitnok restsége és szakavatatlansága miatt, telvék sajtóhibákkal, kövér betűi, rosz festéke és papirosa miatt piszkosak, olyanformák, mint a mai kefelevonatok. Debreczenben utódja lőn Török Mihály, ki bár a régi betűkkel, de ujonnan beszerzett jó papiroson s meglehetős tisztán dolgozott. Impressuma volt: «Doͤbroͤtzoͤmbe. Nyomtatott Toͤroͤc Mihal altal. Anno M. D. LXIII.«

Kóbor nyomdász volt a derék Hoffhalter Rafael is. Eredeti nevén Skrzetuski, lengyel nemes, hihetőleg az europai reformátusok titkos ügynöke. Külföldön tanulta a nyomdászatot s német álnév alatt ment Bécsbe, onnan vándorolt be

hozzánk. Halála után fia Rudolf vette át a nyomdát, mely szintén Debreczenben, azonkivűl Nagy-Váradon, Gyulafehérvárt, Nedőczén (Nedelic, Muraköz), Alsó-Lendván s ismét Váradon működött.

Az eperjesi könyvnyomdának mindössze egyetlenegy, 1573-ki kiadványát ismerjük. Pápán is egy évig állott fenn Huszár Dávid műhelye, mely a heidelbergai káté legkorábbi magyar kiadását készíté; kolophona: «Papán nyomtatott, Bőit elő honac 13. napian Anno. M. D. LXXXVII.»

Bornemissza Péter ág. h. ev. superintendens, a XVI. század legtermékenyebb irója, saját művei elsejét «Tragoedia Magiar nelvenn, az Sophocles Electrajabol nagiob rezre forditatot, ez az kerezteneknek erkőczőknek iobitasokra peldaul szepen iateknak mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizza Peter Deak altal. M. D. L. VIII.» címmel, Bécsben tanultában, ott adta ki. Később, «Első resze az Evangeliomokbol es az Epistolakbol valo tanvsagoknak» című művének «Nyomtatasa Comiatin keszdetet Huszar Gal altal, vegesztetet Sempten. Mind szent hauanac első napian enni eztendőbe 1573.» Bornemissza ez időtől fogva, vaskos munkáit Semptén, új betűkkel, onnan elűzetve, Detrekő várában Gyarmathi Balassa Ist-

ván védszárnyai alatt, végre Rárbokon, — saját maga igen tisztán nyomtatta ki 1573-tól 84-ig. Bornemissza már 1569-ben, mint «Zoliomba Balassi Janos predikatora», elkészítette Postilláit, melyeknek első kötetét is, csak négy év mulva adhatta sajtó alá. S a közbe eső négy esztendőt nem töltötte munkátlanúl. Járt-kelt szerteszét az országban, pátrónusokat fogdosni. Hiába! mivel «az könnec kedig ki niomtatasa töbre menne ezer forintnal, mert közel harom szaz arcuson uagion;» elképzelhetjük, minő fáradságába kerülhetett, míg azt a korában roppant nagy pénzöszveget összegyűjthette. Amit az ékesszólás, rábeszélés és a cél szentségének szem elé állítása által ki lehet vinni, mind azt megkísérlette, s utoljára is diadalmaskodott az akadályokon.

Akkori irodalmi és nyomdászati viszonyainkat élethíven jellemzi, Bornemisszának egy ilyen, pártfogó-kereső levele, melyet az úr Istentül megáldatott tisztelendő nemes Urainak, az nagyszombati magyar birónak és polgár Urainak, ő neki szerelmes és bizodalmas Urainak küldött.

A Nagyszombat város levéltárában őrzött ezen iratában, (Datum Posonÿ 20. Sept. Anno d. 1569.) azt mondja Bornemissza: «. . . mierthogi

közönseges iora, közönseges segitczegel keuán az úr Isten, sok iamborok aianlottac magokat nem czak az urak közzül, de az nemesseg közzülis nimel ötven forintalis .... Annak okaert adac tanaczul hogi tÿ kegielmeteknek is köniörgenec ualami segitczegert.» Itt aztán, a jámbor prédikátor megfeszíti minden erejét, hogy rávegye a tanácsot, műve pártfogolására.

«Gondollia meg azert kegielmetek — úgymond — imez harom dolgot, Először, hogi à mint az predikatoroktúl keuania ö fölsége (t. i. az Isten) faratczagokat, azon keppen tÿ kegelmetektülis keuán ily io dolgokra ualo segitczeget. Masodczor gondollia meg igeretetis ö felsegenek tÿ kegelmetek, hogi ugy igerte aldomasat mind vetesünknec, borunknac, mind kereskedesunknec ha az tiztessege neuekedesereis io safaroc leszünc.

Harmadczor, gondollia meg kegelmetek az sok egieb lelki ehezöketis, kik meg közönik, es imatczagokal nagi büen megis halalliak ti kjelmeteknec minden io tetet.»

A következő sorokból kitűnik, hogy Bornemissza még nem bízott ügyében, ha azt csupán levélre bízza. Elhozta hát magával munkáját,

hogy bemutassa a tanács érdemes tagjai előtt. «Az köniü — így folytatja — ith uelem uagion Posonba, Latta Marthom Vramis az kegielmetek attiafia, röuid nap oda megiek Zombatba, ot meg lathattia ti kegelmetekis. Most czak azert irok ideien hoǵ midön oda kegelmetekhez menendek, ackorra meg ne kezlelne kegelmetek, mert ott semit nem keshetem.»

Bizony, nem késhetett ő seholsem sokáig; mert mindenütt nyomában voltak üldözői. Ezért nem volt maradása neki, kinek egyedüli erős vára az Istenbe vetett igaz hite volt.

Ez időtájban már mind gyakrabban találkozunk az üldözésekkel, különösen a Nagy-Szombat és Esztergom között lévő Felső-Dunamellékén. Bornemissza éppen ezen a tájon működik, körülvéve a túlnyomó ellenségtől. Miként Luther míg szükségét látta, lovagvárakba rejtőzve, György úrfi névvel óvta meg biztonságát: Bornemissza, mikor üldöztetése tetőpontra hágott, úgy látszik hasonló útvesztőül ellenfelei számára, sajtója alól kikerült egyik munkájára készakarva *hamis datumot* tett.

Erre vonatkozólag, Perneszi András így támadja meg Bornemisszát: «a te őrdőgi kesertetrűl valo kőnyvednec à kezdetire, im nem regen

azt merted nyomtatni hogy Sempten 1578 esztendőben nyomtattad, kiben tudod hogy semmi ninch, mert tauol voltal semptetűl, midőn ez vy praefatiókat ki bochattad *oly titoc helyen kinec igazan neuét meg sem merőd neuezni*. Ki chac ebbol is meg teczic, hoǵ az én nekem iratot leueledbe, a te fogsagodrul tesz emlekezetet, mely 1579. esztendőben tőrtént, az vtan, hoǵ Semptérol mint ńomtato szerszamoddal eǵtembe elpironkottal volt immar.»

Perneszi uramnak nincs valami nagy oka a dicsekvésre, a fölötti örömében, hogy a nyomdát üldözik. Elnyomni még sem tudják! A zaklatás nem vezet célra, sőt tán javára válik a reformatiónak. Nyomdászaink szerte bolyonganak a hazában, s még több vidéken ismertetik meg az új tant. Melius Péter A Christus Kőzbe Jarasarol Valo Predicacioc (Dőbrőtzőnbe nyomtattác M. D. LXI.) című munkáját nem hiába ajánlotta «A Magyar Orszagi kereskedő es árros nepeknec», mint akik által terjedt a reformatio «illyen hamar kőzőttűnc. Mert — úgymond Melius — a szellyel valo iarasban ti vőttetec es ti hallottátoc előb egyebeknel, es ti diczertetec s beszellettetec egyebeknec az Istennec kegyelmeről valo tudomant.»

Szegény Manlius János járt-kelt legtöbbet. Vándor nyomdája 1582-től 1602-ig, az általa fölváltva Velágos Var-nak, Gyzzing-Varasà-nak, és Nymőt Vy Var-nak nevezett Német-Ujvárott, Varazsdon, Monyorókeréken, Német-Lövőn (Sicz), ismét Német-Ujvárott, Keresztúron (Sopron vármegyében) s végre Sárvárott, utánnyomásokat, részben saját kiadmányokat állított ki.

Mancskovit Bálint, lengyel ember Galgóczról, majd, a Prot. Egyh. és Iskolai Lapban előadott nézetem szerint, Nagyszombatból, abaujmegyei Vizsolyra vándorolt, hol, ecsedi Báthori István nagy-úri pártfogása mellett, új betükkel nagy nyomdát szerelt fel.

A vizsolyi nyomdában, Károly Gy. Húgó szerint, mindössze három magyar s egy latin könyv jelent meg, melyekhez osztandó még — föltéve, hogy megállhat Révész Imrének a Sárospataki Füzetekben kifejezett véleménye, — az Articuli, Juxta quos regitur Ecclesia in superioribus regni Ungariae partibus. M. D. XCV. című munka. De azért a vizsolyi műhely híressé vált Károli Gás pár gönczi református lelkész, három ív-rét kötetben kiállított bibliafordítása által, mely a mű kolophona szerint «Visolban, kezdettetett Bőyt

Elő Szombaton, az az 18. napián Bőyt elő hauá-
nac 1589. eſztendőben. Es elvégeztetett Iſtennek kegyelmeſſégéből, 20. napián ſzent Jacab hauá-
nac, Chriſtus Vrunc ſzületéſe vtán ennyi eſten-
dőben 1590.»

Mielőtt e századbeli nyomdáink összegezésére mennénk által, szükségesnek tartjuk azon kérdés megvitatását, vajjon volt-e ekkoriban Szegeden is nyomda? Részünkről, tagadó a válasz, s azt hisszük képesek leszünk olvasóinkat is meggyőzni, véleményünk helyességéről.

A szegedi nyomda létezése mellett Debreceni Ember Pál az egyetlen számbavehető tanú, ki a Lampe cége alatt latinúl kiadott magyar egyháztörténetében, két helyt is emlékezik erről. A kecskeméti esperesség leírásában azt mondja, hogy *emlékezik* miszerint *hajdan* látta a szegedi műhelyből kerűlt könyvet. Másutt, a bibliafordításokról szóltában, értésünkre adja, hogy Melius Péter az egész Uj-Testamentomot «*amint emlékezem*» (ut recordor) *Szegeden* nyomatta ki, s ezt a szatmári ref. iskola könyvtárában látta és lapozgatta is, de a mely, 1703-ban, Szatmárnak a német által történt elfoglaltatásakor, fájdalom! a zsákmány vagy a tűz áldozatja lett.

A másik tanú, Horányi Memoria Hungarorum című, felületes és hibákkal zsúfolt műve, melyben a szerző azt állítja, hogy e munka saját könyvtárában is meg van.

De bármit beszéljenek a tétova emlékezés után hiteles, s a biztosság hangján nem hiteles iróink: mivel e munkának egyetlen példánya sem ismeretes, a vitásak közé kell sorolnunk. Ha pedig vitás kérdés, akkor mi, félretesszük az ingadozó adatokat, s az eligazodásra a dolog természetét vesszük irányadó kalauzúl.

Melius Péternek állítólag 1567-ben megjelent Uj-Testamentoma, egyetlen terméke volna a szegedi nyomdának. Szeged 1567-ben török hódoltság volt. Az pedig tudvalevő tény, hogy a török foglalás területén, mind ez ideig, sem hazánkban, sem másutt, sohasem létezett könyvnyomda. A szegedi műhely tehát, e tekintetben egyedüli, csodálatos kivételt képezne.

Ezen kivül, nem lehet föltenni, hogy Melius, ki rendelkezhetett Török Mihálynak Debreczenben működő nyomdájával: úttalan útakon, kitéve a portyázók prédájának, a távol fekvő Szegedre vitte volna művét sajtó alá. Nem tudjuk elképzelni, hogy az a Melius, ki 1561 óta 1571-ig tömér-

dek munkáját nyomatta Debreczenben és Váradon, éppen a közbenső 1567-ik évben, miért adott volna ki egyet, a török uralom alatt lévő Szegeden?

Figyelembe véve az elmondott körülményeket, azt hisszük, hogy Melius az Új-Testamentomot vagy sohasem nyomatta ki, vagy ha igen, akkor sem Szegeden, hanem Debreczenben, és pedig a címre kitéve, hogy a Czegléd utcában, mely az ő idejében már, Debreczennek külön város tizedét képezte.

Hogy lett Czeglédből Szeged? annak Ember Pál vagy Horányi emlékezete, vagy pedig idegen származású szedőjük nyelvérzéke, a megmondhatója. Könnyen megeshetett, hogy a szedő Czeglédet Szegednek szedte, idegenek ma is folyton összetévesztik Czeglédet, Szegedet és Székelyhidat. Különben is, a sajtóhiba akkoriban jóval gyakrabban fordúlt elő, mint jelenleg. Igy pl. éppen a debreczeni nyomdából került *Raskai*-féle Vitéz Francisco (1574) szedője, a szerző nevét *Vasfay*-ra, Alsó-Lindvát az «elsŏ ŭdŏben»-re torzította. Maga Melius Az Szent Janosnak tőtt ielenesnec . . . magyarazasa című munkájában (Varadon. Anno M. D. LXVIII.) okát is adja a

sajtóhibáknak: «AZ KÖNYNYOMTATO VETKEI — úgymond — az kőnyűnec rendibe miuel hogy, az bőtűc kőzőtt haſonlatoſság vagion vgy mint az f, ſ, l megmutattya az olvaſasban, kedig az d es t. g. es, k. p. es b. a es o. i es e. ẹ es ő ű, az nemetec ſzáiában, es felfőldiec es alfőldiec ſzáiában nem egy arant zengnec, az n. es u, gyakorta meg fordul: èzekből tőrtént, hogy egy betű az maſikért irattatot.»

Bátran föltehető tehát, hogy ha csakugyan megjelent Melius Uj-Testamentoma: címlapján sajtóhibából állott Czegléd (t. i. utca) helyett Szeged. Egyébként, e munka történetét igen kitisztázzuk, ha összevetjük Beythe Istvan Predicator Kőrőztyeni Tvdomannak reuid Summaya című munkájával, mely állítólag «Nyomtatot VELÁGOSVARAT Manlius Ianostul, M. D.LXXXII.» Aradmegyei Világos vára azonban akkor a török kezében volt. S éppen e körülmény vezette rá Németh Jánost, Szabó Károlyt s utána Fabó Andrást, hogy Világos vára helyett általánosan elfogadják Németujvárat, mint ahol Manlius még ugyanazon évben nyomatott. Németujvárat azért nevezhették el Világosvárnak, mert magasan fekszik, s a mellett mint a protestáns Bat-

hiányiak birtoka, a protestánsok szerint a felvilágosodásnak, a világosság tanainak védelmezője, erős vára volt. E tulajdonnév képzése összevág a Kazinczyék által nyomdahelyűl is használt Széphalommal s Dicshalommal. Miből ismét az a tanulság, hogy a címlapokon említett nyomdahelyeket nem kell mindig szó szerint venni.

A XVI. században, mind a huszonnyolc* nyomdánkat a reformatió hozta létre, s annak érdekében dolgoztak. S a nedőczei horvát, a zágrábi latin és horvát, az eperjesi, szervestyei és varazsdi latin, a brassai latin, német és oláh munkákat készített műhelyeken kívűl, a többi valamennyi, jó részben a magyar irodalomnak szolgált.

Katholicus író kevés volt, s az a kevés is, munkáit kényszerűlt a hon határain kívűl, Bécs-

* Legkitűnőbb könyvészünk, Szabó Károly (Kissebb történelmi munkái. Budapest, 1873. II. 407—409.), figyelmét elkerülvén az eperjesi, szervestyei, varazsdi és zágrábi nyomda termékei, csak 25 nyomdát említ a XVI. században. Részünkről, az általa felhozott szegedi műhelynek létezését nem látván eléggé bebizonyítva, ennek levonásával tettük huszonnyolcra azon időbeli nyomdáink számát. B. A.

ben, adni sajtó alá. A vallásilag oly türelmetlen korban, egyetlen meglepő kivétel Szilvási Jánosnak katholicus szellemű vitairata, mely Kolozsvárt, a protestáns Heltai örökösei által készíttetett el.

V.

A katholicismus a bukás szélén. — Az ecclesia militans szervezkedik. — Telegdi nagyprépost, Nagyszombatban nyomdát állít. — Egyidejüleg behozatik az előleges censura. — A XVII. században mindössze 4 kath. nyomda működik. — Apróbb prot. műhelyek. — Menyhárt deák szerződése a debreczeni tanácscsal. — A debreczeni főbíró mint censor. — Németalföldi befolyás. — Könyvkötő műhelyek. — Német vandalismus Debreczenben.

A katholicismus már a végveszély szélén állott hazánkban, mikor lassan-lassan öntudatra ébredt, s hozzá látott az ujra szervezkedéshez.

Forgách Ferenc bíbornok élére áll a mozgalomnak, melyben engesztelhetetlen gyűlölsége mindent élére állít. Vakmerően bátor tervet kohol. A bíboros főpap, az ecclesia militans vezérembere, ugyancsak katonásan jár el: kezében érzi a hatalmat, s rohamosan támad. Céljait, egy kevéssel ezután írt históriás ének, e sorokban foglalja össze:

Mit végeztek nem rég pápával,
Vele egyetemben Ferenc cardinállal?
Ugymond: irtsuk ki a kálvinistákat,
Annak utánna anabaptistákat,
Megbírjuk osztán lutheránusokat . . .

De a túlzóan merev álláspont, és a durva erő műveit, a bíbornok oldalán egy párt mérsékli, élén Telegdi, érseki helyettessel.

E párt vezéreszméjét sejteti velünk Telegdinek Miklós pápához írt levele. A nagy fáradságok s erőlködések, úgymond, a számtalan veszélyek s gyűlölségek, melyeknek kiteszik magukat, küzdve az eretnekek fanatikus törekvései ellen, s az igaz vallás mellett, többé mit sem használnak. Telegdi belátta, hogy a protestantismus érvei ellenében hasztalan az erőszak, s azokkal, méltóan, csak szellemi fegyverekkel lehet megmérkőzni. Fészkében keresi fel a már félelmessé vált ellenfélt, s ő maga, vele a magas clerus, irodalmilag és pedig az anyanyelven, magyarúl kelt versenyre a protestánsokkal.

A szereposztás kitűnő, s a katholicusok első magyar remekírója, Telegdi Miklós, esztergomi nagyprépost, csakúgy megtette kötelességét a békés művek körűl, mint Forgách a börtönökkel. Küzdelme megkezdéséhez és folytatásához azonban, okvetlen hazai nyomdára volt szükség.

Így történt, hogy Telegdi, a bécsi jezsuitáknak tizennégy év óta heverő könyvsajtóját 1577-ben ezer forinton megvette, és azt Nagyszombatban

fölállította. Már a következő évben, a Telegdi által írt és kiadott Evangeliomok címlapja végső soraiban ezt olvassuk: «Nyomtattatot Nagy Szombatban, *Az Felséges Romai Chaszarnac Kegyelmes engedelmeből*, vgyan azon Telegdi Miklos hazánal. M. D. LXXVIII. Eftendőben.»

Az itt említett kegyelmes engedelem, ismét az ellen-reformátió sakkhúzása volt a protestantismus ellenében.

Az előzetes censura behozatott, egyrészt, mert Rómában megunták már szünet nélkül eső után hordani a köpönyeget, s csírájában, mielőtt elterjedt volna, igyekeztek elfojtani a gondolatot; másrészt, mert akarva nem akarva, be kellett látni, hogy rég lejártak ama szép napok, midőn Cosimo még kialkudhatta Filelfotól, hogy «de Exilio» című gúnyíratát, önmaga kobozza el.

A censura érvényét Magyarországon nem lehetett elismerni. Ez ügyben nem a hivatott forum, a magyar országgyűlés, hanem I. Ferdinand császár önhatalmúlag intézkedett, midőn az 1529-iki birodalmi gyűlés elnapolása után elrendelte, hogy minden nyomtatvány, kinevezett értelmes férfiak által megvizsgáltassék, s azokból a hiányos tételek kitöröltessenek. A visszaélés meg-

volt, s az alattvalók elösmervén azzal, hogy meghajoltak előtte; a bitorolt hatalom odáig ment, hogy nálunk, alkotmányos országban is törvénynyé akarta emelni az önkényt.

Hogy nálunk is, ott, hova az uralkodó keze elért, tényleg gyakoroltatott a censura, mutatja azon körülmény, hogy 1564-ben a pozsonyi lakosok könyvei különös kegyelemből fölmentettek a censurálás alól, noha Oláh Miklós esztergomi érsek nagyon ellenezte.

1570-ben II. Miksa ismét *mint római császár* rendelkezett Magyarország jogai felől is, midőn nálunk csakúgy megparancsolta, mint a szent birodalomban, hogy minden könyv, röpirat, füzet, vagy bármely nyomtatvány a szerző és könyvnyomdász nevével, valamint a nyomtatási évszámmal legyen ellátva, s egyúttal elrendelte, hogy felsőbb engedelem nélkül, minden nyomda fölszerelése és működése szigorúan tilos.

II. Rudolf, az alkotmányos követelményeket — szokása ellenére — már inkább tekintetbe vette, amennyiben 1584. aug. 15-én kelt rendeletét azzal akarta indokolni, hogy Magyarországon a könyvnyomdai szabadalom királyi jog. Ennek erejénél fogva, a királyi szabadalom nél-

kül működő nyomdákat, tehát a Telegdiét kivéve, valamennyit, megszüntetni parancsolta. Más szóval ez azt jelenté, hogy szünjék meg a huszonhét protestáns műhely, s virágozzék továbbra is az egyetlenegy katholicus.

Azonban ez is minden foganat nélkül, irott malaszt maradt. Az országos viszonyok alakultak akképen, hogy nem lehetett végrehajtani. Mindössze is az a hatása, hogy a nagyszombati kiváltságolt nyomda fölvirágzását elősegíté. Ott jelentek meg Telegdi, Monoszlói András és Pécsi Lukács nagyobb és becsesebb művein kivűl, első magyar naptáraink, s a Mossóczi Zakariás által szerkesztett első törvénytárunk. «*Perneszi Andrasnac valasz tetele*, a Bornemisza Peter levelere, mellyet az ů ŏrdŏgi kesertetrůl irot kŏnyve elibe nyomtatot. Nyomtattatot, Nagy Szombatba 1579. Esztendŏben», — annyiban nevezetes, mert címlapján először használta azt a jeligét, mely ezentúl állandó mottóúl szolgált, mindkét fél controversistáinak: «Prouerb. 26. *Meg felely a bolondnac, az ů bolondsaga szerent, hogy ne lattasec maganac, bŏlcznec lenni.*»

A vallásilag egyre izgalmasabbá váló XVI. század végén, hazánkban csak tíz nyomda állott

fenn. De a Pázmány óta új erővel megindult hitvitázó irodalom mindkét félről nagyban emelvén a nyomda szükségletét, sajtóügyünk csakhamar szembeötlő lendületet vett.

A nagyszombati nyomda a XVII. századba, Telegdinek 1586-ban történt halála után, mint az esztergomi székes káptalan tulajdona ment át. 1603-ban itt nyomatja Pázmány Péter, feleletét Magyari könyvére, melynek végén olvassuk: «Datum Tyrnaviae ex Typographia Capituli Strigoniensis. Anno 1603.» Tizenkét évvel később, Forgách Ferenc esztergomi érsek, a nagyszombati műhelyet a Jézus-rendi atyáknak adományozta.

Egyébként, bár az ellenreformátió hatalmasan dolgozott; csak a reactió vezére, Forgách bíbornok állított fel, csínos betűkkel fölszerelt, újabb katholicus műhelyet Pozsonyban, az érseki udvarban. Itt jelent meg, rendkívüli díszszel Pázmánynak egyéb munkáin kívül, Igasságra vezérlő Kalauza is, több kiadásban. E nyomdának azonban nagy része 1644-ben a nagyszombatihoz csatoltatott.

Pozsonyban, az ekképen leolvadt kath. nyomda mellé, csakhamar prot. fészket rakott Gründer

Gottfried «typotheta haereticus», vagyis evangelikus nyomdász. Levéltári adatok valami városi nyomda-félét is sejtetnek velünk. «A. 1678. Den 13 November dem Johan Zerwekh Buech Trukhern, von 4 Riesz Pestilenz Consilium zu Trukhen zalt 12 Thl. 4 Sch.» Zerwekh (másutt Zierweg) Jánosról van itt szó, ki a legújabb ideig ismeretlen név volt nyomda-történetünkben.

A pozsonyi érseki nyomda átköltöztetése óta, a magyar katholicus irodalmi világnak Nagyszombat vált központjává. Csak nagy sokára, a XVII. század utolsó negyedében sorakozott melléje, a jezsuiták kezébe játszott Kassa, kath. nyomdájával, és Csik-Somlyó a barátokéval.

A csíki monostorban 1670 tájott, Kájoni János szentferenc-rendi szerzetes által alapított műhely sokat termelt; s hulladéka, mint kézi nyomda, Orbán Balázs szerint, még most is meg van.

Az egész század folytán, mindössze ez a négy nyomda szolgálta a kath. érdekeket. A többi valamennyi protestáns kézben volt.

Csepregen, s valamivel előbb Pápán, ismét megindúl a nyomdászat. Ottan nyomat meglehetős tisztán, bár nem hibátlanúl, Szepes-Várallyai Bernárd Máthé, kátét, a komjáthi zsinat káno-

nait, naptárakat s egy irenicus theologiai művet adva ki.

Az ország nyugati határszélén «Tei-falun Nyomtattatot Wechelius Sigmond Janos által» a krakkai kalendáriom még 1637-ben, igen ócska, pecsétvető betükkel. A gr. Pálffy István védnöksége alatt álló tejfalusi műhelyet utóbb, a század közepén, Weghelius András, a tőszomszéd Csallóköz-Somorjára tette át.

Új nyomdák keletkeztek Trencsénben, Zsolnán, Nagy-Enyeden, Sopronban és Zágrábban. Brassóban pedig, Hermann Mihály kiigazitotta a pusztuló-félben lévő Honterus nyomdája gépezetét, s az ottani sajtón 1644-től 1691-ig sokat termelt. A nagyküküllőmegyei keresd-vári, kérész életű sajtó, Bethlen Farkas magyar-erdélyi történelmének első kiadásáról vált nevezetessé.

Kolozsvárral vetélkedett a Csáktornyai János után, Lipsiai Rhéda Pál birtokába jutott debreczeni nagy nyomda. Itt adatott ki 1607-ben Károly Péter nagyváradi ref. pap Elementa Grammaticae Graecae című munkája: a legelső debreczeni könyv, melyben görög betűk használtattak. De a XVII. század irodalmában gyakorta előforduló «Sido igeket, csak Deak bőtűkkel nyomtattuk,

mivelhogy Sido bőtűnk nem volt», mondja Lipsiai Pál, Margitai Péternek Iſten Törvenyenek magyarazattya címü, 1617-ben kiadott műve előszavában.

Az öreg Lipsai elhunytával nyomdája 1620-ban, városi tanács-végzéssel ruháztatott át fiaira, Pál és Péterre. Valószínű, hogy ez átruházással, a város csupán hatósági felügyeletet gyakorolt a nyomda fölött, mely még nem volt tulajdona. Annyi bizonyos, hogy csak 1630-ban becsülteté fel a tanács az elhúnyt Rheda Pál házát 300 forintra, a nyomdai műszereket 150, s a kopott betű-készletet 50 forintra; hogy mindezeket 250 forint tartozás fejében, a maga részére lefoglalja.

Ez a debreczen-városi nyomda eredete.

Három év mulva, Menyhárt deák már a következő, igen érdekes szerződés mellett veszi át a nyomdászat «méltóságos tisztét»:

Fodorik Menyhért typographus — így szól a városi jegyzőkönyv 1633. ápr. 13-ikáról — depónált a házért, könyvekért, matériákért 737 forintot, kinek is contractusa im itt következik.

1. Hogy ha a becsületes tanács Menyhért deáknak elegendő erejét vagy mesterségét nem találja ez állapotra alkalmasnak lenni; letevén

az ő pénzét, annak adhatja a mesterséget, a kinek akarja.

2. Hogyha ő neki leánya vagy fia után nem maradnának oly örökösei, kik e méltóságos tisztnek elégséges képen felelhetnének meg: tehát a becsületes tanács — letevén a pénzt — elvehesse azoktól a mesterséget, és a kinek illendőbbnek akarja, annak adhassa. Ha pedig az örökösök ketten találtatnának lenni; a melyik arra méltóbb, a becsületes tanácsnak szabad választása lehessen, s az ki illendőbbnek itéltetik, a másikat elégítse ki belőle.

3. Mind a házat, mind a typographiát úgy építse Menyhért deák, hogy a tanácsnak is tessék, mert arra a tanácsnak évenkint felügyelete leszen, és hogyha gondviseletlenség miatt szenvedhetlen fogyatkozást avagy pusztulást ismerhetne fel, tehát a város azon okon is tőle elvehesse s a kárt rajta megvehesse.

4. A város könyveit, kiváltképen a templomba való énekes graduálokat ujonnan a mikor kivántatik, a város protocollumával egyetembe bekötni és helyére állítni tartozzék, az adószedők és borbirák regestrumával egyetemben pénz nélkül, papiros adatván neki hozzá.

5. Semminemű ujítást a könyvek kibocsátásában, sem valami hijába való pasquilust, de kiváltképen theologiát a város becsületes prédikátorai és a becsületes tanács híre nélkül ne merészeljen.

Ez ugyan a végén csattant, mint az ostor. A türelmetlenség, mely az ellentáborban létrehozta a censurát, ime, átcsapott a protestánsok közé is. Debreczenben, különösen theologiai művet, a lelkészek és a városi tanács beleegyezése és előleges censurája nélkül, tilos volt nyomatni. Debreczen, a censura behozatalában is, idegenek által tört ösvényen járt. Már a wittenbergi akademia elrendelte, hogy a rector s az illető tudományszak dékánja beleegyezése nélkül, semmit sem szabad kinyomatni. A szándék, e kezdeményezőknél becsületes lehetett. Camerarius tisztán csak a léha vitázások elszaporodása ellenszerének tartá a censurát, s az akademia legalább, müve miatt senkit sem vert bilincsekbe.

Nálunk nem az a kérdés, s ne is kutassuk, becsületes volt-e az intentio, vagy sem. Mi csak annyit látunk, hogy Debreczenben nem az egyeztető, szelidlelkű tudós Melanchton a főcensor, hanem a *főbiró*, ki türelmetlen mint az ortho-

doxia, mely az ő kezébe játszotta a censurázó erőszakot. Innen magyarázható, hogy Töltési István könyvnyomtatót a debreczeni főbíró tömlöcbe záratta, azért, mert Pósaházi János sárospataki református tanárnak Coccejus és Cartesius ellen írt munkáit ki merészelte adni.

A város által megejtett vizsgálat után, 1663-ban a nyomda házastul átadatott Karancsi Györgynek. A piszkosan dolgozó Karancsit nyomban követte az ügyes Rozsnyai János, a ki után, az imént említett Töltési István állott a nyomda élén.

Ez időben külföldi összeköttetéseink, nagyban megváltoztak; a régebbiek megszűntek s újak létesültek. A forrongó, háborúskodó Németország, a béke műveinél immár alig jöhet számításba. De a XVII. században kezdődik Anglia és Németalföld nagy befolyása művelődésünkre. Ennek következménye, hogy azon időbeli könyveink typusa egészen egyezik a Németalföldön nyomatott művekével. Nemcsak hogy számos protestáns munka nyomatott azon a földön, hanem betűkészletünk is vagy onnét hozatott, vagy pedig annak a mintájára készült idehaza. Az úgynevezett Elzevir betűk odakinn s minálunk, úgyszólván egyszerre jöttek divatba.

A predikátorok buzdítására, Debreczen városa is, rendesen a maga költségén, Belgiumba szokott volt kiküldeni fiatal embereket a nyomdászat tanúlására. Igy 1681. aug. havában Töltési István nyomdász, a város pénzén utazott ki Belgiumba a betűöntés alaposabb megtanulására. Töltési megfelelt a hozzákötött reményeknek, s elsajátítván nemcsak a betűöntés, hanem a betűmetszés művészetét is, a debreczeni nyomdát saját metszésű új betűkkel szaporította, miként Láng Jánoshoz (Debrecini 1685. Die ultima Aprilis) intézett, s a m. k. kamarai levéltárból közölt eme sorai tanusítják:

Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betűm nem volt elegedendő; — úgy kellett metszenem ujonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculptor és fusor vagyok. Ugy itélem, talám ez az betű fog tetszeni, mert alkalmatosabbal most nem nyomtathattam. Az mi az salariomot nézi érette, az munkáért és papirosért fl. 12 küldjen kigyelmed; és ha kivántatik bekötni közüle valamelyet, azt is adja hiremmé kigyelmed; szolgálhatok abban is kigyelmednek. Kegyelmes urunknak . . . egyet aranyosan beköthetek . . . Kigyelmedet követem, ha mi fárad-

ságom nem lett volna az betűkkel, előbb elkészíthettem volna; az mint lehetett imitaltam az németet; de kiváltképpen kellett az fordításra vigyáznom, mivel az magyar efféle (t. i. német betűk) metszésekhez semmit nem tud.

Ez értelemben írt más nap, Lisznyai Pál debreczeni scholamester ugyancsak Lánghoz. Leveléből azt veszszük ki, hogy még mindig 200 példányban szokták kinyomtatni a magyar munkákat; továbbá azt is látjuk belőle, hogy már ekkoriban nemcsak a könyvnyomdával kapcsolatban, hanem külön műhelyekben, is önállóan működtek könyvkötő mesterek. «Ha kegyelmed köttetni akar könyvben — írja Lisznyai — azt is izenje meg, itt elég compactorok vannak, meglészen az is.»

Kassai Pál és Vincze György voltak még a nyomda vezetői 1704-ig, midőn, a Debreczen tövében táborozó nagy német sereg, a főiskolai könyvtárral együtt, a városi nyomdát is elpusztította.

«Typographiánk szép vala, — így kesereg a város jegyzője — de az is mindenestől elbomla. Nagyobb része a betűknek cástákba rakatott vala a Tarkata nevű városháza kapujának északfelől

eső bolt rejtekében. De az kivágattatván a kurucok* által, a cástákból a betűk kiforgattatának, s utcákon mezőkön táborhelyen szélyelszórattatának, a typographia háznál volt sotuk s egyéb eszközök is oda vannak. Patikabeli szerszámok ... mind oda lettenek ... Ezt mindazáltal, ha Isten megtart városostól hamarabb felépíthetjük, mint a typographiát, levén ebben a kár legalább 4000 forint.»

Ugyanily szerencsétlenűl járt a sárospataki híres nyomdának a debreczeni öreg tanácsházban elrejtett fölszerelése. A betűket a zsoldos nép föltalálta, s hogy hasznavehetlenné tegye, szerteszét szórta, gizgazzal, tollal, keverte. E vandalismus egy csapással tette tönkre a debreczeni és pataki nyomdákat.

* A kuruc elnevezés alatt a németek értendők. A kuruc szó származik crucifer, crucigerus, kreutzer = keresztesből, s legelőször a Bakócz érsek által összecsődített Dózsa-féle pórhadra alkalmaztatott. Jellemző, hogy Debreczenben még a Herbeville seregét is így nevezik, ezzel azt bizonyítva, hogy a császáriaknak a kálvinista Rómában inkább vallási, mint politikai missiót tulajdonítottak.

VI.

A fejedelmi nyomdák. — Ő Nagyságok buzgalma. — A szószéket a nyomda kezdi pótolni. — A fejedelemasszony munkáját nevetségessé akarják tenni. — A «fogadatlan prókátor». — A fejedelem erélyes föllépése. — Vallási pasquillusok: a szentháromság mint Cerberus. — Öreg Rákóczi kitépeti. — A jezsuiták taktikáját eltanulják s ellenök fordítják a protestánsok. — Az öreg Graduál. — Fejedelmi bőkezűség a nyomda körül.

I. Rákóczi György neje, Lorántffy Zsuzsánna 1650-ben állította föl a sárospataki nyomdát, mely bár nem sokáig virágzott, de annál nagyobb hatású vala, kivált tanirodalmunk emelésére és terjesztésére.

A sárospataki fejedelmi nyomda 1672-ig működött, vagyis addig, míg a jezsuiták a főiskolát szétűzték. Előbb Renius volt az ottani nyomdász, kinek impressuma: «Patakon nyomtatta az ö NAGYSÁGOK Könyvnyomtatója Renius György 1657.», utódjáé, Rozsnyai Jánosé pedig: «Nyomtattatott Sáros Patakon az ö Nagyságok Typographiájokban.»

Bethlen Gábor fejedelem, a Rákócziak szellemi elődje, még 1620-ban alapította meg a gyu-

lafehérvári fejedelmi nagy nyomdát, melynek vezetői, Válaszúti András és Mezleni Márton.

A lángoló hitbuzgalmú fejedelmi pár, I. Rákóczi György és neje Lorántffy Zsuzsánna, ujabb lendületet adott e nyomdának, melyben «Lignicei Effmurt Jacab, Feiedelem Vrunk Typographusa és compactora», majd «Martinus Major Coronensis (Brassai Major Marthon), Cels. Transsilv. Princ. ac Scholae Typographus», egymást fölváltva szorgalmatoskodtak. Alattuk a gyulafehérvári műhely alig győzi az ő Nagyságok s egyes buzgó uraságok rendeletére kinyomatásra küldött magyar s oláh művek elkészítését.

Ő Nagyságok minő kegyelettel csüngtek ez intézeteiken, tanusítja bizalmas családi levelezésök. Igy pl. Gyulafehérvárról 9. Octobris. Anno 1641. irja Lorántffy Zsuzsánna «édes fiának», a későbbi fejedelem II. Rákóczi Györgynek: «im tiz könyvet küldtem, az kit most nyomtattak, adja isten haszonval olvasnod; az hugodnak is küldök tőled, ha oda megy». Mi több, még maga a kegyes fejedelemasszony is beleszól azon időszak nagy vitáiba, s az ő kéziratai is sajtó alá kerülnek. Ezzel nálunk is felötlik a nyomdászat újabb áldása, mely abban állott, hogy a tagozott

beszédet, a szónoklatot megfosztotta mindeddig korlátlanul űzött kizárólagos hatalmától, megosztozott vele, s alkalmat adott még a másodszerepre itélt nőnek is, hogy a tömeghez szólhasson.

Bárki méltassa behatóbb tekintetre a XIV. századot, be kell látnia, hogy akkor az ismeretterjesztésben mennyire alárendelt tényező volt az irásbeli oktatás: mig századunkban ez viszi a főszerepet, s a szóbeli előadás másodrangra sülyedett. E két időszak között közbül eső XVI. és XVII. századok alatt, küzdte válságos harcát a szóbeli s az irásbeli ismeretterjesztés. S a szónok érzi, hogy erős versenytársa akadt a sajtóban. Érzi, hogy a légkör változik. Friss fuvalmak sejtetik vele, hogy lesz még idő, midőn az ékesszólás megszűnik vezetni, irányozni a közgondolkodást. Előtte a példa: imé, egy gyönge nő, Rákóczi fejedelmi hitvese szól a tömeghez, s hangja nem enyészik el a nép morajában!

Lorántffy Zsuzsánna, hivő lelke egész erejével kelt ki némely hitágazatok dönthetlensége mellett, Mózes és a próféták cimű munkájában, melyet 1641-ben Gyulafehérvárt megjelente után, Erdélyben úgyszólván áhitattal fogadtak. Annál

metszőbb volt néhány magyarországi iró gúnyolódása, kik sértő epigrammákkal akarták ezt nevetségessé tenni. A gyanú különösen Rajki Gáspár, Erdélyből akkor tájban kiszökött jezsuitára esett. S az ellenfél kiméletlensége végre is annyira túlment a határon, hogy a megbántott fejedelem belső emberét, Bogáti Andrást Bécsbe az udvarhoz küldvén, fenyegető hangon követelte, hogy a gúnyirat beszedessék és hogy szerzője kipuhatoltatván, megbüntettessék.

A mit Tennyson mond, hogy: gúny, kicsiny szivek füstgőze csak, — az volt öreg Rákóczi nézete is. Ezért szolgált oly nagy boszúságára, hogy Keresztúri Pál gy.-fehérvári tanár, az ő hire s tudta nélkül a gúnyt gúnynyal fizette vissza, ellenmunkát irván a pasquillusra. Erre nézve Kassai István igy ir a fejedelemhez, In Kolozsvár, die 8 May 1642 kelt levelében: Bizony méltán busulhat Nagyságod is, ilyen hatalmas maga gondolatlan bátorságán Keresztúri uramnak. Bezzeg fogadatlan prókátor volt ő Kegyelme: hiszem a mocskot nem mocsokkal kellene mázolni. Kiváltképen mikor fejedelmek méltóságában forog a dolog. Igen bölcsen cselekedte Nsgod, parancsolván oda ki a könyvnek supprimálása

felől ha lehet kegyelmes uram, szedegetnék bé; egy is künn ne maradjon! . . . ez Nsgod hirével nem lött, és nem ilyen úton akarja Nsgod Fejedelmi méltósága ellen tett injuriáját vindicálni. Bátor Kegyelmes uram perpetuum edictum legyen az Nsgod birodalmában levő Typographiákon mindenütt, Nsgtok fejedelmi méltóságáról sem pro sem contra, Nsgod hire, parancsolatja nélkül, se ne nyomtassanak, se ne irjanak semmit. Bogádi uramnak irja meg Nsgod a dolgot a végre: ha történet szerint kitalált nehány exemplár menni, és ott fen hire lenne, s azt mondanák, hogy Nsgod már maga vindicaltata; mondhassa meg igazán: Nsgodnak hirivel nem lött, nem is kiván Nsgod ilyen formán való satisfacciót, hanem más különb realitással való satisfactiót kiván Nagyságod.

Bizonyára nem lép föl ily erélyesen a mérsékletéről ismeretes fejedelem, ha nejével együtt nagyra nem becsüli a nyomda termékeit. Épen mivel igaz protestánsokúl sokat adtak a sajtóra, s abban Istennek a világ javitására, az emberiség számára adományozott eszközét szemlélték: azért nem tűrhették el, ha e mennyei ajándékkal kárhozatosan visszaéltek. Rákóczi György ezen meg-

győződése szerint járt el, midőn a Dávid Ferenc egységhívő (unitárius) papsága által szerkesztett, s Gyulafehérvárott 1567-ben kinyomatott «De Falsa / et vera unius / Dei Patris, Filii et / Spiritus Sancti cognitione» című munkát a dézsi országgyűlés után, fölkerestette, s abból azt a hat levelet, melyen a szent háromság mint Cerberus volt lerajzolva, s egyéb gúnyoló torzképek foglaltattak, kitépette. Ugyanannyi erővel, teljesen megsemmisíthette volna az egész munkát; de nem lévén rajongó, megelégedett azzal, hogy a közmegbotránkozás tárgyát képező és szerinte borzasztó istenkáromlást és szentségtelenséget elpusztította.

Átalában ne feledjük, hogy bár türelmetlen hangon szólt azon kori irodalmunk, bár az erdélyi «orthodoxus» református püspököknek olykor nagy befolyásuk volt az udvari politikára, s az unitáriusokat csakúgy eretnekeknek nevezték, mint Pázmány a maga ellenfeleit: azért a papság külön lévén választva az államtól, s a buzgó fejedelmek ez elvet soha meg nem szegvén; a korhoz mért vallásos türelem elmaradhatlan volt. Üldözésről nem is panaszkodhatott a négy bevett vallás egyike sem.

Erdélyben, hol a reformatusok, élökön a feje-

delemmel, nagy többségben voltak; még a leggyűlöltebb egységhivők is védelemben részesűltek. A dézsi országgyülés kimondotta, hogy bárkinél volnának oly könyvek, irások és káromlásra formáltatott képek, melyek az unitaria religio ellen valók: mindazokat, minden ember kinek birtokában vannak, tartozzék a folyó 1638. év sz. Márton napjára a fejérvári káptalanba bevinni. Ennekutánna pedig, afféle könyveket, irásokat és képeket senkinek szabad ne légyen irni, nyomtatni, tartani, avagy másunnat ez országba béhozni, sub poena notae infidelitatis.

Látjuk ebből, hogy a fejedelem, ki tevékeny részt vett e törvény hozatalában, irtózott a vallásbeli gúnyolódásoktól; föltehetjük tehát, hogy Rákóczi, a szent dolgokról irt pasquillusok kinyomatásának megakadályozhatása szempontjából végeztette el ugyancsak Dézsen, hogy ha az unitaria religion lévők közül, a bevett unitaria religionak hitvallása szerint könyvet irna is valaki, de azt kinyomtatni és kibocsátani, az ország fejedelme hire nélkül, semmiképen ne merészelje, sub eadem poena notae infidelitatis.

Ekkor már Erdélyben a katholicismus teljesen meggyőzetett, s úgyszólván csak a keleti

havasok szűk határai közé szorítkozott. Innen van, hogy az erdélyi református irók már vagy a másik két prot. felekezettel, vagy pedig a magyarországi pápistákkal keltek vitára.

Az irodalomban a protestánsoké még mindig túlsúlyban volt, s Telegdi, majd Pázmány föllépése óta, tartalom és kidolgozás tekintetében rendkívül emelkedett. A protestantismus mind ez ideig megtartotta tisztán oktató irányát. A Melanchtontól vett ezen módszer azonban lassankint lejárta magát; mert az alaki tökély iránt fogékonyabbá vált közönség, egyátalában nem elégedett meg a dogmatikai tételek száraz előadásával, bármennyi ismeret és alaposság is nyilatkozzék azokban.

Telegdi és Pázmány, mély logika, tősgyökeres magyarság és velős tömöttség mellett, polemiáikban, a metsző gúny, a példabeszédek és szójátékok gyakori és mindig szellemes alkalmazásával, szemmelláthatólag kezdték már kétségbe vonni a protestantismus eddigi szellemi fölényét. De a két tábor mindenike, folytonosan kutató szemmel kisérvén a másikat, csakhamar eltanulták egymástól, miként kell az ellenfél előnyös hadállásait a magok javára hasznosítani. Szeget szeggel.

A versenyzés tehát mihamarább megkezdődött. A számos protestáns iró, érezve Pázmány ragyogó irói tulajdonainak hatását, igyekezett nyomába hágni, s tartva attól, hogy a régi pongyola és felszínes gyors-munka által veszélyeztetik a szent ügyet: mind inkább törekedtek a művészi feldolgozásra.

Alvinczi Péter, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, már nem alkalmazkodnak, mint elődeik, a paraszti beszédhez és elméhez, sőt az utóbbi nyilván kimondja, a Váltság Titka első részében, hogy művét azok számára irta «a' kik a' tsets-évő korbol ki-kelvén, a' kemény eledelt-is bévehetik». Valamint, ugyanő, irályának velősségе érzetében, a Titkok titkában mondja, hogy ki fordíthatja ő neki méltán vétkül, ha ő is, enynyi sok elegy belegy különböző formák között, valami *kiváltképenvalót* követ?

E nyilatkozatok nagy jelentőségűek, oly egyéntől ejtve, ki a legnagyobb protestáns egyházkerület püspöke, s emellett azon időbeli egész irodalmunknak legtermékenyebb munkása volt. Geleji Katona vaskos művei egykoriban sokat foglalkoztatták a nagyváradi és a gyulafehérvári sajtókat, s miként Szenczi Molnár Zsoltárai ének-

költészetünknek, úgy az ő öreg Graduálja protestáns egyházi költészetünknek vált zárkövévé.

Az öreg Graduál keletkezésével, maga Geleji Katona ismertet meg bennünket műve előszavában. Mint Bethlen Gábor udvari papja, keserűi Dayka János, akkori «magyar orthodoxus püspököt», mindaddig nógatta egy új Énekeskönyv szerkesztésére, mig az rászánta magát. Az előhaladt munka, melyben a régi énekek fogyatkozásai kijavíttattak, megnyervén Bethlen tetszését, az elkészült részeket lemásoltatta, s dús kötésbe foglaltatta. Igy maradt a munka mindaddig, mig I. Rákóczi György «meglátván azt a nagy ůreg Gradualt templomunkban, elméjét ottan annak kinyomtatására birta». Az öreg püspök azonban, mindjárt az első ivek elkészülte után meghalt. Ennélfogva, úgyszólván az egész munka nyélbe ütése Gelejire, mint eddig is buzgó dolgozó társára maradt. Geleji a nagy művet, elejétől végéig átdolgozta, és saját szerzeményű új hymnusait beletoldva, mintegy negyedrésznyivel öregbíté. Végre 1636-ban elkészűlt a Graduál, s nagy ivrét alakban, kétszáz példányban nyomatott ki. Ezek közűl egyetlen egy sem kerűlt a kȯnyvpiacra, hanem valamennyi, a fejedelem által sajátkezű-

leg aláirva, s az új testamentomból vett jelszavával (. . . non est currentis, neque volentis, sed miserentis . . . Dei) ellátva, a népesebb református egyházak közt ajándékképen osztatott ki. Sőt a fejedelem, korához mérten, még ritka vallási türelmességet is tanusított, meghagyván, hogy némely ágostai hitvallású evangelikus gyülekezetnek is, mint példáúl az eperjesinek, ingyenpéldányt küldjenek a drága munkából.

Az öreg Rákóczi élettörténetében, a protestáns nyomda-termékek körül tanusított ezen fejedelmi bőkezűsége, nem áll elszigetelve. Datum Dés 30 Junii 1638 Tolnai István sárospataki paphoz intézett levelében irja: Az Csanaki maga opusában (A Dőg halalrol valo rővid elmelkedés. 1634. 8-r.) kegyelmed 20 exemplárt tétessen be az bibliothekánkban, az többi legyen az coetusé, annak mi az árát megadjuk; az másféle köny(v), ki 102, (t. i. példányból áll) abból kegyelmed azokat küldje be, az mint leirattuk, az többi közzül is kiválogatván, az kik az mi bibliothékánkban nem volnának, tegye az mi könyveink közzé, ezeknek is megadatjuk árokat, az többi ám legyen az coetusé.

Később újabb emlékoszlopot emelt buzgósá-

gának, dézsi curiájából die 29. Junii Anno 1642, György fiához intézett eme soraiban: «Fejérvárról Koncz András oda fog három láda könyvet küldeni, kettei leszen püspök uram Postillája, egyikben egyikben 100, száz exemplar; ennek egyik ládáját számon adassad Pécsvárady uram kezében, s mi szónkkal ő kegyelmének parancsold meg, osztassa el ő kegyelme ajándékon ezeket Buda, Kecskemét, Kőrös felé való, religionkon levő ecclesiákban, úgy, hogy ne az papé, hanem az falukban vagy városokban levő ecclesiáé legyen, ha szintén az papok az szokás szerint változnának is, de az könyvek el ne idegenedjenek azoktól az helyektől, a hova rendeltetnek. Valamennél nevezetesebb faluk, várasok vannak az holdoltságon, mindenikben küldjön ő kegyelme, ha mi azoktól megmarad, ott a partiumban oszsza el ő kegyelme. Az más két ládát küldd Patakra a praefectus kezében».

Ime a kegyesség csodaműve. A másban takarékos, csaknem fukar fejedelem, bőkezűen osztja ezreket érő ajándékait, isten dicsőségére, egyháza javára!

VII.

Felvidéki műhelyek. — Mért nem keletkeztek korábban, s miért váltak állandókká. — A Breuer család. — Papírgyáraink a lengyel határon támadnak. — Nyomdászatunk műszaki sülyedése. — Szenczi Kertész Ábrahám kiválik társai közűl. — A magyar Elzevír. — Mért nem kelendő Tótfalusi remek bibliája? — Fáradozásai; részvétlenség és üldözés a bére. — Vele bezárúl a tudós és lelkesült nyomdászok sora.

Felvidéki városaink, hazánk történetében, a török foglalás óta emelkedtek magasabb közművelődési fontosságra. Az országszerte eláradt nyomor a Kárpát-alját nemcsak megkímélte, hanem a közinségben ottani városaink olyannyira gyarapodtak, hogy pl. Kassa, Rudolf alatt, 28 falunak volt birtokos-gazdája.

Azon a vidéken már a XVI. században élénk kereskedelemmel, fejlett műiparral, s ezek kisérőjeül általános vagyonosodással és közjóléttel találkozunk; mert itt jó részben meg voltak azon föltételek, melyek egy-egy táj fölvirágzását biztosítják.

Az ipar s kereskedelem életeleme a szabadság, szükséges föltétele a biztonság és a jó közle-

kedés. Szabadságát a három birodalom határhegyét képező Felvidék, eszélylyel megtudta óvni. Béke is, a korhoz mérve, gyakrabban volt ott, mint Európa bármely részében; múló zivataroktól nem volt ugyan ment, de ezeket könnyen kiheverte, s mindannyiszor új erővel foghatott megszakított munkája folytatásához. A céhtestületek önerejökön megvédték fészküket, a kerített városokat, melyeknek közlekedése is meglehetősen biztosíttatott. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy a balti s a fekete tenger közötti kereskedés főiránya a Felvidéken ment keresztűl, mi, éppúgy mint a levantei, tüstént megszűnt volna, mihelyt a rosz útak s a biztonság hiánya gátolják az árúszállítást.

Igen természetesnek fogjuk tehát találni, hogy a Felvidéken, egyéb műiparágak meghonosodása mellett, állandó kiválóbb nyomdák keletkeztek.

Az erdélyi fejedelmi nyomdák mellett, melyek közül a patakit a német, a fejérvárit török s tatár pusztította el 1658-ban, — méltán említhetjük a bártfai műhelyet. Bártfa, Gutgesell Dávid vezetése alatt, tevékenység és csinos nyomdászati kiállítás tekintetében 1579 óta előkelő szerepet vitt.

Hogy pedig a Felvidéken az első nyomda ily későre állíttatott fel: azt épen a Krakkóval folytatott magyar-északi nagy kereskedelem okadatolja. Krakkóval fénykorában nem állták volna ki a versenyt a közeli Felvidék friss alapítású nyomdái. Krakkó hanyatlásának egyik első symptomája, hogy Bártfán állandó nyomda alakúlhatott.

A bártfai műhely 1598-ban Klösz Jakab, később, miként a debreczeni, a város birtokába került. Klösznél 1628-ban, az ország víznyomatú címere után itélve, magyar papíron, szépen kiállítva készűlt el a Prágay András szerencsi prédikátor által fordított «Feiedelmeknec Serkentő Oraia», nagy negyedrétben. A mint azonban a «holt kéz» tulajdonába ment át ez a nevezetes műhely: azonnal szünetelni kezdett. Mígnem a múlt század elején, a kassai jezsuiták által megvásároltatván, Kassára tétetett át, hol újabb munkássága vette kezdetét.

A felvidéki hat szabad királyi város közt a XVII. században Lőcse volt a metropolis. Girbe-gurba utcáin mindenfelé ásítoztak a lengyel mintára épített kereskedőcsarnokok, melyeknek szepesi tájejtéssel Löben a nevök.

Egy ilyen lábas házban nyílt meg a század első éveiben, a Klösz Jakab bártfai nyomdász által alapított első lőcsei műhely, mely Schultz Dániel, majd különösen Brewer (Breuer) Lőrinc szakértő vezetése alatt csakhamar az effajta nagyobbszerű intézetek közé vergődött fel.

Lőrinc mester tömérdek könyvet, igen csinosan állított ki. 1641 óta voltak görög betűi is, melyeket először alkalmazott Medgyesi Pálnak a mondott évben, másod ízben kinyomatott Praxis pietatisában. Holta után özvegye, majd fia János kezelte a nagyhírű nyomdát.

Breuer János, 1664-ben orvostúdori cimmel térve vissza a külföldi akadémiákról, idehaza élte főfeladatáúl tűzte ki, hogy nyomdáját páratlanná tegye a világon. Szép eszméje érdekében bámulatra méltó vas-szorgalommal dolgozott. Szakértelme s kifejtett tevékenysége nem is maradt gyümölcstelen. Részünkről legalább teljesen igazat adhatunk Melzernek, ki Biographieen berühmter Zipser című munkájában azt állítja, hogy Breuer betűit elegantia tekintetében a németek s a hollandok meg sem tudták közelíteni.

A lőcsei nyomda papírszükségletét már hazai malom elégíthette ki. Adataink szerint Lőcse

közelében a város birtokát képezett szepesmegyei Tepliczen 1613-ban kezdte meg működését a Spilenberger Sámuel lőcsei orvos által fölállított második magyarhoni papírmalom, mely ma is létezik. A régi tepliczi papíros vízjegye nyomtatványokon: hármas halomból kiemelkedő kettős kereszt, melyre kétfelülről oroszlánok ágaskodnak; fölötte kilenc ágú korona.

Általában, papírgyártásunk a lengyel határokon folyt legnagyobb mérvben, s a vízjegyek után ítélve, nálunk tömérdek lengyelországi papíros fogyasztatott el.

Lengyel ember állította föl a brassai malmot, s lengyel határszéli helyeken, Bártfán Sárosban, Tepliczen és Felkán Szepesben, zakatoltak kiválóbb gyáraink. A Rákócziak is a lengyelek szomszédságában, Sáros vármegyei Makoviczán, egyik uradalmuk központján alapították papírmalmukat, mely az 1670-es években az ő címerökkel ellátott papírost szolgáltatott. Hasonlóan azon a tájon Gömörmegye északi részén feküdt a murányváralljai papírgyár, melynek készítményei jóságra legelsők valának.

E század folytán a külföldön legtöbbet nyomat Szenczi Molnár Albert. Ő maga is előbb

Frankfurtban Sauer János nyomdájában javítnok (corrector), majd Oppenheimban Galler János nyomdájának felügyelője (moderator typographiae). Molnár művei s kiadásai legnagyobb részét külföldön, Nürnberg, Herborna, Hanau, Oppenheim, Heidelberga városokban adja sajtó alá. Más magyar írók feles számmal viszik műveiket Grécz, Prága, Bécs (kath.); Leyden, Amsterdam, Utrecht (prot.) nyomdáiba.

Technikai tekintetben a XVII. században európaszerte sülyedett a nyomdászat. A hanyatlás észrevehető hazánkban is. Pápai Páriz Ferenc méltán jegyzi meg ez időbeli nyomdászatunkra, hogy:

A tipografia szintén meghanyatla.
Mint árva, csak fogya, kopék, nem újúla;
Kiből e nemzetnek érkezék sok kára.

Az általános műszaki hanyatlás ezen korában kivételt képez nálunk 1640 óta, Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi sajtója.

E lelkes és avatott nyomdászunk, finom ízlésével és néhány hazafi adakozásán Belgiumban öntetett betűinek ékességével tűnt ki. Legbuzgóbb pártfogója az öreg iktári gróf Bethlen István volt, kiről Szalárdi János Siralmas krónikájában

olvassuk, hogy «Az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségbül ugyan Luneburgumbúl igen szép typographiát nagy költségével hozatott volt; az öreg formában már kezünknél levő szép magyar (váradi) biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt.»

Ez a műhely 1660-ban, a török által ostromolt Nagyváradon, hasonló veszélyben forgott, mint később a debreczeni s pataki nyomda. Kertész azonban jó eleve intézkedett a menekülésről, s idejében vonúlt a vész elől Kolozsvárra. A következő évben ott fejezte be Károli Gáspár bibliájának második kiadását, az úgynevezett váradi bibliát, ívrétben. Kolozsvárról Nagyszebenbe költözködött, s ott halt meg 1667-ben, élte végeiglen buzgón munkálkodva nyomdászatunk emelésén. Műhelyét Apafi Mihály fejedelem szerezte meg, s 1672-ben a kolozsvári és nagyenyedi ref. collegiumoknak adományozta.

Szenczi Kertészt messze túlszárnyalta hírben, képzettségben, ügyességben, *Misz-Tótfalusi Kiss Miklós*, kit Bod Péter «Erdélyi Féniksznek — Phoenix Daciae», wadasi Jankovich Miklós «magyar Elzevírnek», Toldy Ferenc «régibb nyom-

dászatunk nagymesterének» méltán nevezett el. Irodalmunkban nagy az ő neve mint nyelvészé is, de még kitünőbb mint nyomdászé.

A holland földön tudományban és nyomdászatban kiképezvén magát, Tótfalusi rövid időn mint betűvéső és -öntő európai hírre tett szert. Nálunk azt tartották róla, hogy:

Mindenféle nyelvben és minden formában
Betűt metszhet vala nagyobban s apróbban;
Ugy jár vala tudós keze az aczélban,
Mint másnak a könnyen engedő viaszban.

Tótfalusi hírneve annyira kiterjedt volt, hogy nemcsak Svéd-, Olasz- (a római pápa nyomdájából) és Angolországból, hanem az e művészetben előhaladottabb Belgium és Franciaországból is, egymásután kapta a megrendeléseket. A lengyel- és németországi zsidók általa vésették négyszög-betűiket. Sőt Ázsiában is az örmények és georgiaiak első nyomdáikat általa szereltették föl a könyvsajtótól az utolsó betűig.

De a belga földön szerzett minden dicsősége sem elégíté ki vágyait. Visszakivánkozott honába, hol a maga által nyomott bibliát elterjeszté olcsó áron, bár ezért «eleget kiáltottak — úgymond — reám a compactorok, hogy az-

zal mind nekik, s mind magamnak kárt té-szek.»

Korjellemző azon nyilatkozata, hogy bár az aranyos zsoltárt egy tallér helyett tíz sustákon (húsz garason), az aranyos bibliát tizenkét forint helyett ötön adta: e művek még sem váltak kelendőkké — *szabott áruk* miatt; «mert ez a' nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem álhatja meg, hogy mégis el ne kunyoráljon benne; úgy hogy, ha a' bibliát két pénzen tartanám, mégis a' magyar egy pénzen kérné.»

Tótfalusinak sajátkezűleg vésett gyönyörű betűivel saját műszaki vezetése alatt létesített amsterdami magyar bibliája: inkább tekinthető magyar műipari terméknek, mint a legtöbb, bár a hazában, de idegen készletekkel nyomatott bibliánk.

Maga Tótfalusi is, tetőtől talpig magyar és protestáns, ki hazája s vallása üdvét tartva szem előtt, kereken visszaútasította a toscanai nagyherceg meghívását. Inkább vonúlt Erdélybe, inkább szenvedte a nyomorúságot, üldöztetést bibliája revisiójáért, csakhogy nemzetének s felekezetének használhasson.

A nemes szándék balúl ütött ki. Kolozsvári

tartózkodása gyötrelem és pokol volt lelkének. Sok keserűség, durva elnyomatás súlya alatt görnyedve, a kálvinista papság által megtörve, a guta által megbénítva, élőhalott volt már, mikor 1702-ben könyörült rajta a halál.

«Hogy Tótfalusi Miklós ritka nagy mesteremberből — írja Bethlen Miklós — a lelket kihajtá a bálványos-várallyai tőle elvont malom és a Csepregi Mihály professor üldözése, szükségesnek itélők azt az ő mesterségének typographiához való drága eszközeit maga testamentoma szerint is, megvenni az özvegyétől az ecclesia számára. Küldők inventálása és kézhezvételére Kaposi Sámuel fejérvári professort* Kolozsvárra, mene, jöve, kell érte 3000 magyar forint, noha többet is megért volna. A gubernátor beteges lévén, gyűlénk consiliumba Naláczi házához, én praesideáltam és proponáltam, hogy a kinek Isten szívét alamizsnálkodásra indítja, ihol a helye és ideje. Jaj Isten! Isten! micsoda rettenetes hallgatás; ha az Ur Jézus Krisztus effátát nem mond, és mint Lidiának a sziveket meg nem nyitja, ki

* Bod Péter szerint, Kaposin kívűl még Vas György, Rédei Pál és Enyedi István tanár voltak az erdélyi generalis ekklézsia kiküldöttei ez ügyben. *B. A.*

5, ki 6 forintot, ugyan nagy csuda, ha ki 15 vagy 20-at igért, kettő vagy három; az egész consistorium igéreti sem hiszem tött volna fl. 3 vagy 4 százat. Ennek perceptorának rendelék Simonfi Mihályt az itélőmestert, de talám semmit sem percipiált, mert tudtomra semmit is elő nem hozott benne. . . .»

Bethlen, mint mívelt ember s szívében jó protestáns, nagyrabecsülvén a nyomdát, az ez iránt nyilatkozó közönyt épen hitfeleiben fájdalmasan tapasztalta. Ki is tör e miatt s keményen megfeddi társait: «Elfortyana a lelkem — úgymond — az előttem álló inventariumot és egyéb irásokat vetém az asztalra s mondám: lelkem uraim, mit gondol kegyelmetek? talám azt gondolja kegyelmetek, hogy az ilyen nemadás, ez a hidegség nem bűn; bizony sok ifjú paráznaságánál, részegségénél, meg némely hirtelen harag és veszekedésből történt gyilkosságnál nem kisebb, hanem még nagyobb bűn ez: nem adni ha kinek vagyon; mert amaz bűnök gyakran csak erőtlenségből, hirtelen és ottan megbánt indulatból történnek, de ez ex deliberata malitia et ingratitudine erga Deum et ejus evangelium. Ne adjon kegyelmetek bár ajándékon, csak adjon kegyelmetek

kölcsön, és ne többet, hanem csak ezer forintot; én a collegium pénze intereséből azt is megadatom, és csak az özvegyet vehetnők reá (kinek bizonyos okokért, talám jobb mind az 3 ezer forintot egyszersmind oda nem adni), 3 ízben két esztendő alatt contentáltatom egészen. Én bíztam ebben részszerint a gubernátor, Naláczi, Keresztesi és egynéhány ekkor absens nagyrend és magam erszényéhez is. Az 3 terminuson való fizetés, az én szavaim szerint tetszék, de a kölcsön adásban csak olyan lőn a buzgóság, mint az imént az alamizsnában; hanem osztán találók azt fel: kérjünk kölcsön gubernátor urtól; vagy a bogdánházi jószágot, melynek az ur és a compossessor Bánfi urak tisztei miatt a collegium mondani semmi hasznát sem veheti, adjuk el az úrnak. . . . Két főembert felküldenek az urhoz, de azt izené: nincs pénze, és igy ebbe semmi sem telék.»

Ezek mentek végbe a függönyök mögött. A világ előtt, az erdélyi ref. egyház, igazolta a benne vetett reményeket. Bod Péter jegyzetei között olvassuk, hogy a Tótfalusi által 3000 forintban reá hagyott műhelyből, nem tudjuk egész árán-e vagy sem, 1703. május 15-én az öntődét

(fusoria) részben átvette az erdélyi ref. ekklézsia, a nyomdát pedig 75 magyar forinton Telegdi Sámuelnek adta ki árendába.

Tótfalusival bezárúl nyomdászatunk első, dicső korszaka. Nálunk közel háromszáz évig tartott azon időszak, melyben fejedelmek, főurak, főpapok vetélkedve pártfogolják, kegyeikkel halmozzák el a nyomdát.

A sajtó befolyása tetőpontján a világ új királynőjeként tiszteltetik, egyfelől bálványozva, másfelől gyűlölve, — mint ahogy a nagyhatalmakat szokás tekinteni. S valóban annak is tartják. Üdvözlik mint új, jótékony hatalmat, mely azért jelent meg a földön, hogy a világot kiragadja a tudatlanság éjjeléből.

Férfiak a legjavából, mint Aldus, Estienne, az Erasmus irataiban oly szép világításban bemutatott Froben, Abádi, Heltai, Tótfalusi, lépnek a nyomdászok soraiba, kiknek lelkiismeretesen készített termékei vagy nagy sikert aratnak, vagy kárhozat a bérök. Középút nincsen.

Még a fékező rendszabályok, mint a censura s a királyi szabadalom is, csak azt bizonyítják, hogy a koronás fők is tartanak az új hatalomtól s szükségesnek látják azt ameny-

nyire lehet korlátozni vagy a maguk javára fordítani.

Tótfalusi nálunk utolsó képviselője a dicsőitett vagy üldözött, de mindenkép tudós és lelkesült nyomdászoknak. Utódai már egyszerűen üzletemberek, kiknek kezében a nyomda is többé-kevésbé üzleti céllá válik.

VIII.

Az álmos kor. — Az "imprimatur". — Főbenjáró sajtóvétség. — III. Károly ukáza. — A Komáromi-Csipkés-féle bibliára rendezett hajsz. — Elő- és utócensura. — A privilegiumok aranykora. — Nyomdász-királyok. — A Landerer-család Budán és Pozsonyban. — A Royer és Paczkó család. — Az egyetemi nyomda.

Tótfalusitól fogva nyomdászatunk az egész mult századon át, csak mennyiségileg haladt, mert nyomdáink száma negyvenhatra szaporodott. De minőségileg hanyatlott.

Oka ennek egyrészt az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűnése, s az álmos kor, melyben a magyar irodalom a szükségleti irodalom alacsony fokára sülyedett; másrészt a censura, melynek szellemfojtogató műveletei elkedvetleníték az írókat, s számosakra nézve lehetetlenné tették az irodalmi tevékenységet. E miatt a protestansok Wittenbergben, porosz Marburgban, Nürnbergben, oderai Frankfurtban, Leydában és Utrechtben kényszerültek műveiket sajtó alá adni.

A censura Magyarországba, bár törvényileg sohasem szentesíttetett, s mint alkotmányos

országot a sajtószabadság illette meg, mégis behozatott, mint oly hatalom, mely mindent feleletre vont, s maga nem felelős senkinek a világon. Mindazonáltal a censura sohasem a hatalom, hanem mindig átalánosabb érdekek álcája alatt végezte szabadságtipró munkáját. Eredeti célja, a papismussal s a világi zsarnoksággal ellentétben álló elemek lefegyverzése; de a közönség előtt, bevallott feladata a keresztyén egyház, az uralkodók tekintélye, s az állam érdekeinek megvédésében állott.

A könyvnyomdászok szigorú felelősség terhe alatt köteleztettek a censura rendeleteinek betűhíven teljesítésére. Innen van, hogy a censor által aláirt «imprimatur» nélkül egy nyomdász se merészkedett volna bármit is kinyomatni.

Az egyetlen, e nemű, főbenjáró sajtóvétség 1795-ben fordúlt elő. A Landerer Katalin nyomdájában működött Landerer Mihály, a Martinovics összeesküvés részese lévén, a «polgár s ember» forradalmi kátéját, éjjel, pincéjükben kinyomatta. Landerert ezért a királyi tábla fogságra, a hétszemélyes tábla azonban halálra itélte, s csak a királyi kegyelem változtatta e büntetést tíz évi súlyos börtönre.

A hétszemélyes tábla ítéletében, III. Károly 1715. jul. 18-án Bécsben kelt rendeletére támaszkodhatott. Ebben formuláztattak a vizsgálati rendszabályok, nyomdászaink számára, mihez-tartás végett.

III. Károly ukázában olvassuk: «minden zugnyomda tüstént bezárassék, s csak oly helyeken engedtessék meg fölszerelésük, hol választó- vagy más fejedelmek székelnek, akademiák vagy tudományos egyetemek (akkor a jezsuiták kezében), birodalmunk bizalmas tekintélyei vannak, vagy csak oly városokban, hol hatósági felügyelet létezik. Ezenfelűl tiltatik oly könyvnyomdászok letelepedése, kik nem becsületes és tisztességes egyének, valamint azoké, kik vonakodnának az általunk rendelt eskü letétele által, minket arról biztosítani, hogy a birodalmi rendeleteket szigorúan megtartani soha el nem mulasztandják. Meghagyjuk, hogy minden könyvnyomdához értelmes és tudós censorok neveztessenek, kiknek kötelességükké tétessék, hogy a nyomtatványok figyelmes átolvasása után azokat az író, költő, kiadó és könyvnyomdász vezeték- és keresztneve, valamint az évszám és város megnevezése nélkül sajtó alá bocsátani vagy eladni ne

engedjék; ellenkező esetben a kiadó, író és nyomdász, vagyonával, becsületével, ingóságaival vagy *vérével* fog kiméletlenűl meglakolni.»

Egy szó nem sok, de annyi sincs ebben Magyarországról. A birodalomnak szól ugyan a rendelet, de oly szándékkal adatott ki, hogy hazánk is értsen róla. Különben is, ahhoz számították akkor Magyarországot, s a szent birodalom örökös tartományaként bántak vele.

A Komáromi-Csipkés-féle bibliára rendezett nagyszerű hajsz is, eme zord idők botrány-krónikáját gazdagította.

A szatmári béke után, a debreczeni ref. egyház Campegius Vitringára bízta a rég elkészült Komáromi Csipkés-féle bibliának Leydában való kinyomatását. Ide vonatkozólag 1715-ben a debreczeniek 3000 forintnyi előleg lefizetése mellett, szerződésre léptek Vitringa meghatalmazottjával Ross Sándor és fiai eperjesi kereskedő-céggel; kötelesek voltak a következő év elején 2000 forintot, s az összes példányok átvételekor a fennmaradó összeget lefizetni. Továbbá, úgy egyeztek meg, hogy a biblia szép fehér atlacozott papiron, 200 aranyozott táblájú, 1800 francia kötésű és 2000 fehér pergamentben aranyozás nélkül bekötött pél-

dányban állíttatik ki, melyek mindenikéért 3 forintot fizet a debreczeni egyház, oly föltétellel, hogy ha a példányok útközben, az országon kívül elkallódnának, az nem az egyház kára leend.

A holländok 1718-ban elkészülvén a nyomatással, tizenkét ládába rakott 2915 példányt Leydából a tengeren Danczkába, onnan Lengyelországon és Duklán át Debreczen felé indították útnak. Duklában azonban, a példányok átvételére küldött debreczen-városi tanácsnok mindössze egy kis ládára menő 31 darabot kaphatott meg; mert a többi, az 1719. máj. 15-kén Laxenburgból kelt legfelsőbb parancs folytán lefoglaltatván, azok megvizsgálásával gr. Erdődy Gábor egri püspök bizatott meg. Ez a vizsgálatra a kassai jezsuitákat hívta fel, kik a 2884 példányt, elösmervény mellett, visszaszolgáltatás föltétele alatt, átvették.

A jezsuita censorok csupán két lényegesb kifogással állottak elő, hogy t. i. az apocryphus könyvek nincsenek az ó- és újszövetséggel együtt kinyomva, és hogy a keresztség formájának e fordítása: Megkeresztelvén őket Atyának, fiúnak és szentléleknek *nevére*, e helyett: *nevében*, istenkáromlás volna, consequitur ergo — valamennyi

példány elkobzandó. És úgy történt, amiként beszéltek.

Meg kell vallani, hogy ez az inquisitió úgy ment mint a parancsolat. Jezsuiták fogtak végrehajtásához, de rajta is hagyták kezök szennyét. A bibliának Leydában maradt 1285 példánya Danczkába, onnan Varsóba szállíttatván, ottan hevertek 1789-ig, midőn sok utánjárás folytán, visszakerülhettek jogos helyükre, Debreczenbe.

Jó szerencse, hogy a szétszórtság, a decentralisatio, tényleg oly mérvben meg volt nálunk, hogy az effajta hajrá ritkán sikerült ily fényesen, s emiatt III. Károly idézett, elrettentő szigorral irt pátensét sem lehetett foganatosítani. Erre nézve az a bizonyságunk, hogy még 1772-ben is, csak Erdélyben 9 nyomda működött szabadalom nélkül, t. i. Kolozsvárt 2, Beszterczén 1, Csik-Somlyón 1, Brassóban 2, Medgyesen 1, Nagyszebenben 1, Balázsfalván 1 intézet. Sőt a komáromi nyomda 1789-től egész 1835-ig szabadalom nélkül dolgozott, s azt a tulajdonos Weinmüller Franciska, az utóbbi évben, csakis följelentés folytán eszközölte ki 1500 váltó forinton.

Az előzetes censurán kívül létezett még a

bécsi cs. k. udvari bizottság által gyakorolt utócensura. E bizottság a már megjelent könyveket vette szigorú vizsgálat alá, s a szerinte veszélyeseket eltiltotta. Az így elkárhoztatott könyvek lajstroma évről évre megjelent «Catalogus librorum a commissione caes. reg. aulica prohibitorum» cim alatt.

Ennyi megszorító rendszabály, összefonva a céhek kötelékével, igen természetesen, az ipari előhaladás megbénulását vonta maga után. A nyomdászat arculata gyökeresen megváltozott. Nincs többé zaklatott életű, de szabad és lelkesült nyomdász; mert úgy látszék, végleg elnyomatott a rúgó, mely ama szabadságvágyó férfiainkat tevékenységre sarkalta. A protestantismus s vele az alkotmányos szabadság tetszhalott. A hajdani üldözött, tudós nyomdászokat, pártfogolt oligarchák és nyárspolgárok váltják föl.

Kisértsük meg eme nyomdász-királyok, vagy egy-egy nyomda köré csoportosítani a mellékszemélyzetet, az apróbb cselekvényeket, a kevésbé összefüggő eseményeket.

Mindjárt a század elején a kézsmárki és a komáromi nyomdával találkozunk. Ez utóbbi valódi specialitás, mint kizárólag naptár-nyomda.

Az 1711-ki komáromi kalendariomban olvasható szabadalma szerint, csupán naptár-nyomtatásra jogosíttatott fel. Im itt következik: «A' Privilegiumnak Summája.»

«Az Fölséges Romai Császár és Magyar Országi Koronás Király által kiadott Privilegiumban tiltatnak mind azok, valakik 15 Esztendőnek el-follyása alatt Komáromban lakozó Töltési István (úgy utánnan következendő két ágon levő Maradékinak) munkáján kivül Magyar Kalendariumokat, kik ennek elötte Löcsén szoktanak vólt ki Nyomtatatni, akár Nagyobb formában, és akár melly typussal is egész Magyar és Erdély Országokban béhozni merészelnének, az Privilegiumban ki adott kemény büntetés alatt. Bécsben 5. Novembris 1705. Josephus (L. S.) Somogyi Ferenc».

Letelik a tizenöt évre adott privilegium, de azért még 1722-ben is megjelenik a komáromi kalendáriom. Sőt Töltési István uram, ki, mellesleg megjegyezve, egykor a komáromi ref. ekklézsia főcurátora volt, — 1718-ban «Isten eleibe fölbocsátandó lelki jó illatokkal tellyes arany temienező» cimű imádságos könyvet is bátorkodott kiadni.

A XVIII. században a debreczeni nyomda, műszaki szempontból véve, szintén alább szállott. Nem csodáljuk, mert ugyancsak viharos időket kellett érnie. Kassai Pál művezető csak az imént szerelte föl ujonnan a németek által elpusztított műhelyet, s az, már 1719-ben, utódja Miskolczi Ferenc alatt, ismét a lángok martalékává lett. Miskolczit Viski Pál, ezt Margitai János követte, kinek vezetése alatt a nyomda sokat termelt s magyar és latin művek mellett, szláv szent könyveket is adott a közönség kezébe. Szolgálata utolsó évében, 1752-ben történt, hogy az általa nyomtatott Molnár Gergely-féle latin nyelvtan, mert Rákóczi Ferenc viselt dolgait veszedelmes (!) bővítésekkel magasztalta, a helytartótanács parancsából elkoboztatott. Minek folytán a nyomda új felügyelői, Pándi János és Forró István által, a nevezett könyv első kiadásából 11, a másodikból pedig 3377 példány küldetett föl.

A debreczeni nyomda korlátozását célbavevő központi kormány szigorú rendeleteivel, különösen meggyült a baja a Kállai Gergelyt követő Margitai István művezetőnek. Forgách gróf, királyi biztos, a nyomdát minden áron ki akarta

csikarni a város kezeiből. De nem boldogulhatott a civisekkel. Utoljára is, 1774-ben úgy alkudtak meg, hogy a könyvnyomda a város birtokában meghagyatott ugyan, de azzal a föltétellel, hogy ezentúl a helytartó-tanács tudta és beleegyezése nélkül semmit sem fog kinyomatni; minek nagyobb biztosításául elrendeltetett, hogy a nyomda egyik felügyelője mindig katholicus legyen.

Megenyhült az idők szigorú járása az országra, de nem a debreczeni nyomdára nézve. A szabadság-szerző 1790-ik évben, a nyomdaépület minden készletével együtt porrá égett. De újra kiemelte hamvaiból a város határt nem ismerő áldozatkészsége, s Huszti Riskó Sámuel, majd Szigethi Mihály vezetése alatt érte el a jelen századot.

A debreczeninél kevésbé zaklatott életü, de technikailag épp oly hátra volt a soproni nyomda. Streibig József Antal 1725 körül Wildbergából Sopronba költözködött, s a következő évben ott adta ki legelőször a Titulare Calendarium seu Schematismus Regni Hungariae című évkönyvet, mely az ország akkori állapotának megismerésére maig becses kútfőül szolgál. Streibig Sopronból Győrbe vándorolt, hol 1730-ban kis 8-rétben tette

közzé, mindössze 200 nevet tartalmazó schematismusát. Szabadalmat azonban csak 1731-ben szerzett. Ennek értelmében maga és örökösei tiz egymásután következő évben nyomathatták névtárukat «eo tamen modo, ut Titulaturam eidem Calendario inserendam, censurae regiae Cancellariae nostrae Hungarico-aulicae *praevie* submittere debeat.»

A győrihez hasonló gyarló műhely volt a budai nyomda, melyet Landerer János alapított.

Buda elpusztult kis fészek volt még, mikor Landerer János odatelepedett, s 1724-ben megnyitotta nyomdáját. Az üzlet nem fizette ki magát s három év mulva Landerer átadta azt a jobb módú Nottenstein Györgynek. Ez, majd özvegye Nottenstein Veronika, 1750-ig viszik az üzletet. Ennek elhunyta után az alapító családra száll ismét a nyomda, s Landerer Lipót Ferenc, szabadalommal, 1764-ig működik. Üzletét örökösei, utóbb hasonnevű fia, azután ismét örökösei kezeltették egy ügyvivő által. Végre 1779-ben Landerer Katalin nagykorúvá lesz, a nyomda birtokába lép, s azt, a pesti Royer-féle nyomda kibérlésével, nagyobbítja.

Oldala mellől viszik el jobb kezét, kitünő

művezetőjét, Landerer Mihályt Kufstein és Spielberg börtöneibe. Landerer Mihály, a Martinovics összeesküvés részese, szomorú véget ért. Tömlöcéből mint munkaképtelen, testben-lélekben megtört nyomorék szabadult ki, s pár év mulva örömmel fogadta a halál szabadító karjait.

Landerer Katalin bebizonyítván, hogy nem is tudott az összeesküvésről, üzletét haláláig, 1802-ig zaklatás nélkül vihette. Holta után nyomdája leányára, Landerer Anna hajadonra szállott, ki azt 1833-ban bekövetkezett elhunytáig ügyvivője, Gyurián által igazgattatta. Ettől fogva a nyomdát hetenkint fölváltva kezelték Gyurián és Bagó Márton, Landerer egyik rokona. Mig végre 1847-ben Bagó, társától különvált, s miután a nyomdai és kiadási jogért, valamint a nyomdai anyagszerekért Gyuriánt 30,000 forinttal kielégítette, a hajdani Landerer-nyomda az ő birtokába ment át.

A Landerer-család ezen budai ága, merőben ponyvairodalmi termékekkel szedte meg magát. Alapítása óta maig, csekély kivétellel, csupán kalendáriom, csizió, magyar s német népdalok, litániák, rosz fametszetű s piszkos nyomású szent

képek, álmos könyvek s t. eff. termékekkel árasztották el a hazai vásárokat s búcsúkat. Az utánnyomást nagyban űzték, s hogy együgyű közönségükkel elhitessék, hogy új könyvet adnak a kezébe, mindegyikre rányomatták «nyomtatódott ebben az esztendőben», vagy «Gedruckt in diesem Jahre».

Máskép szolgálta a nyomdászat ügyét a Landerer-család pozsonyi ága, melynek ottani nyomdáját Royer János Pál alapította.

Royer János Pál salzburgi könyvnyomdász, 1715-ben nyomdai jogért folyamodott Pozsony városa tanácsához, mely az engedélyt megadván, működését tüstént megkezdette. A nagyszombati consistorium azonban tartott a protestáns jövevénytől, s azt 1716-ban a magyar királyi udvari cancelláriánál bepanaszolta: «hogy egy bizonyos könyvnyomdász — a consistorium még nevét sem tudta — Pozsonyban a könyvnyomtatást űzi, mi által az érseki rendelet alapján állított nagyszombati akademiai könyvnyomdának, mely az országban szükségelt áhítatos könyvek terjesztésére elégséges (másra nincs szükség?) nem kis hátrányára és kárára van; azon kívül nem titkolhatja el a consistorium azt a meggyőződé-

sét, hogy e nyomda szervezése a Pozsonyban lakó számos és vagyonos prot. polgárok fölszólítására és érdekében történt, kiknek ott főiskolájok is van és a közelfekvő helységekben is számos protestáns lakik. E szerint alattomban a katholika religio ellen intézett könyveket fognak nyomatni; és így a protestánsok által bizonyosan pártoltatni és segíttetni fognak, miután az elkobzás terhe alatt és a magas vám miatt igen nehéz prot. könyveket Németországból behozni. Különben is Pozsonyban e nyomda fölösleges, miután a bécsi és nagyszombati kath. nyomdák a könyvhiányt kellően pótolják és egész Magyarország e nembeli követelményeit a nép teljes megelégedésére teljesíthetik. Ezért kéri a consistorium nemcsak e nyomdásznak működését megszüntetni, hanem még betűit és sajtóit is Pozsonyból eltávolítani».

A pozsonyi tanács azonban, Royer J. P. vádlott nyomdász és pozsonyi polgár ügyét ajánlólag terjeszté föl a magyar kancelláriához. Ezenfölül még egy városi tanácsost, a Pozsonyban megjelent könyvek teljes jegyzékével s minden ott nyomatott munka egy példányával Bécsbe küldött, szóval Royer ügyét egészen a magáévá tette.

Ilyetén buzgó szorgalmazásnak tulajdonítható, hogy a magyar kancellária 1720. máj. 23-ki leiratában a nagyszombati consistorium kérelmét elutasította. «1. Mert a nyomdászat Pozsonyban már rég múlt időkben is gyakoroltatott. 2. Az itt tartatni szokott számos országgyűlések, valamint törvénykezési és politikai congressusok által a város nevezetessé lett, azonkívül a pozsonyi székesegyházi káptalan, számos szerzetes és apáca-zárdák székhelye lévén, egy könyvnyomda Pozsonyban okvetlen szükséges.»

Royer szerencsésen megszabadulván a lidércnyomástól, mindenekelőtt külön privilegiumot szerzett. Aztán 1730-ban megvásárolván a puchói Chrastina Dániel-féle nyomda kopott betűkészletét, ebből anyagot nyert új betűk öntésére. Csinosan dolgozó üzletét özvegye, Bauer Károly regensburgi származású művezető segédkezése mellett folytatta, s midőn az özvegy 1740-ben meghalt, hátrahagyott üzletében a leltár szerint 59 mázsa betű, 3 könyvsajtó és 2000 forint értékű kiadvány találtatott.

Ez üzletet Royer Ferenctől 1750-ben, a helyiséggel együtt 11,000 forintért Landerer János Mihály budai polgári könyvnyomdász

vette meg, s Mária Teréziától szabadalmat kapott reá.

A Landerer-család régi munkák újabb kiadását már 1720-ban megkezdte. A magyar olvasó közönséget csinosabb kiállítású olvasmányokkal látta ugyan el, de azért készítményei izlés dolgában nem versenyezhettek se Kolozsvár, se Várad vagy Bártfa régi nyomtatványaival.

A Landerer család feje, János Mihály, ernyedetlen kitartásával, hazánk azon kori legkülönb nyomdászává vergődött fel. 1775-ben átvette a feloszlatott jezsuita-rend nyomda-szereit, s Pesten és Kassán fióknyomdát állított. Pozsonyban 44, Kassán 21, Pesten 11 évig működött, egész 1795-ig, midőn Pozsonyban, 70 éves korában elhunyt. Bokros érdemei jutalmáúl, azon idők szokása szerint, füskúti előnévvel, magyar nemessé emeltetett.

Fia, Mihály János, folytatta az üzletet, s papirszükségletét már saját, nyitramegyei ó-turai malmán kívül, még a Tauber-féle dejthei gyárból fedezte. Ennek fia Lajos, pesti nyomdájára fektette a fősúlyt, s azzal megközelíté a korabeli európai színvonalat.

Az olmützi születésű Paczkó Ferenc Ágoston,

1770-ben nyert szabadalmat, Pozsonyban egy második nyomda fölállítására. Itt adta ki 1781-ben az első hirlapot magyar nyelven «Magyar Hirmondó» cím alatt. Pesten fiók-nyomdát alapított, melyet legidősb fia, Paczkó Ferenc József vett meg 3500 forintért. Később a pozsonyi üzletet is ez vette át mindenestül 18,000 forintért, s ugyanannyiért adta el 1806-ban öcscsének Paczkó Károlynak. Három év mulva azonban a csehországi, kuttenbergi származású Schnischeck Károly Gáspár kezébe kerülvén az üzlet, ez a magyar irodalomra nézve elveszett, s egészen a német és szláv irodalom szolgálatába állott.

Budán, a jezsuita-rend eltörlése lételt adott a magyar királyi egyetemi nyomdának. Ugyanis, Mária Terézia a jezsuiták nyomdáját átadta az egyetemnek, s azt kizárólagos szabadalmakkal látta el. Célja volt e nyomdának, a korhoz képest, műszakilag legtökélyesebbet előállitani, s e tekintetben hazai nyomdáinkat vezetni. E föladatának azonban, ekkoriban még nem igen volt képes megfelelni.

IX.

II. József emeli sajtóügyünket. — Kik terjesztették el nálunk a szabadkőmüvesség eszméjét? — A nagyszebeni sz. András □. — A türelmi parancs hatása. — Kezdetleges könyvkereskedés. — A ponyva fénykora. — Csempészett könyvek. — Magyar nyomdák 1787-ben. — A Trattner család. — Az egyetemi nyomda első szerepre emelkedik.

A XVIII. század vége felé, nyomdászatunk uj vidékeket hódított meg. Drávántúl, a zágrábi polgári nyomda, 1696 óta, a rövid ideig működött jezsuitákét leszámítva, egyesegyedűl állott; s ez is, 1769-ben a tűz martalékáúl esett. De a zágrábi káptalan, azonnal új nyomdát szerelt fel, melyet Jandera Antal gondjaira bizott. Öt év múlva, Trattner János Tamás Varazsdon, aztán a Divalds család Eszéken, Karletzky Lőrinc Alajos 1790-ben Fiumében, uj nyomdákat alapítottak. A visszafoglalt Dél-Magyarországon is két nyomda keletkezett. Heimerl Mátyás József 1769-ben Temesvárott, húsz év múlva pedig, az akkor alapított újvidéki királyi gymnasium Újvidéken nyitotta meg sajtóját.

Az ország egyéb részeiben is, Beszteroze, Beszterczebánya, Bihar-Diószeg, Selmecz, Szakolcza, Szombathely, Veszprém városokban gyorsan egymásután támadtak újabb nyomdáink. Maros-Vásárhelyt Kapronczai Ádám magyar nemes rendezte be sajtóját. Kapronczai, Mária Terézia kiváló kegyelméből, Bécsben az udvari illyr typographiában tanulta a könyv- és kőnyomdászatot, metszést és betűöntést, nemes Kurtzbök János nyomdász és könyvárús oldalánál, kit ő vett rá Benkő Transsilvaniája kiadására.

Sajtó ügyünk ezen nagymérvü terjeszkedését s újabb térfoglalásait, jórészt II. József, elődőihez mért szabadelvűbb intézkedéseinek köszönhetjük. A «régi kötelességekről» angolúl kiadott szabadkőműves-káté, nem hiába ajánlotta a «testvérek» figyelmébe, hogy szeressék, valamint erőjökhöz képest *gyámolítsák* a művészetet és tudományokat, s minden alkalmat fölhasználjanak önképzésökre! A császár, szivében önmaga is tizenhárompróbás szabadkőműves, elfogadta a káté intését s a tudomány s a művészet emelése szempontjából, míg egyfelől a censurát jó részt eltörölte; másfelől a könyvnyomdák és kereskedések szaporítását rendelte előmozdítani. József mind-

össze is azt kivánta meg, hogy minden magyar nyomda, a helytartósághoz három darab kötelességi példányt küldjön be.

József a kedvező rendeletet nemcsak kiadta, hanem végrehajtásában jó példával ő maga személyesen járt legelől. Bár merre útazott birodalmában, magas figyelmét mindenütt kiterjeszté a könyvtárak, nyomdák és könyvraktárakra. Budapesten, Debreczenben, Nagy-Szebenben megszemlélte a könyvtárakat, ez utóbbi helyen id. Hochmeister Márton könyvkereskedéssel összekötött nyomdáját is, mely látogatás emlékét, maig hirdeti a nyomdahelyiség bejárata fölött lévő eme tábla:

JOSEPHO SECUNDO AUGUSTO
TYPOGRAPHEUM, BIBLIOPOLUMVE DIE XVI. KAL. AUG. 1786 VISENTI ET PROBANTI
IN GRATI ANIMI SIGNIFICATIONEM. M. H.

A kedvező rendelet, s a császár hasonló eljárása, kimondhatlan jó hatást gyakorolt a nyomdászok társadalmi állása javítására. Erre nézve érjük be egy példával.

Vácz püspöki város nemes tanácsa, 1780-ban még csak packázott az ottani nyomdászszal, de már a következő évi aug. 3-ikán tartott tanácsülésen, szóról szóra ezt iktatták be a város jegy-

zőkönyvébe: «Ambró Ferentz itt Lakos Könyv nyomtató a tanáts előt megjelenvén, abbéli Könyörgésit nyuitotta, hogy mivel ők Ország szerént a katona tartástúl, Város robottyaitúl mentek volnának, Ő iránta is Ő Fölsige Privilegiuma mellett valamely reflexióval lenne a Tanáts; megvizsgáltatódván a dolog, és föl vétettetvén az, hogy már a véget a Tkts Plenipotentiarius Urnak Biró Uram előtt emlékezetet tett, hogy a mennyire lehetne, szép móddal egyezne meg vele a Tanáts, ne talán Fölsőséghez kelvén, minden Város java nélkül az föllyebb irtaktúl Szabadúlását meg kaphatná, de ugyan tsak hitvesse bábaasszony lévén, a véget is valami reflexiot érdemelne, addig is, méglen a Tanáts az234 eránt más rendelést tészen, esztendőnként egy Suffrin (t. i. souverain) fizetése mellett *az közönséges robotoktúl és több Váras terheitűl maga és háza föl Szabadíttatott*, úgy mind azon által, hogy azon kivül a portiót többi Lakósokhoz képest, a mint értéke hozza magával, fizetni köteles legyen.»

Pál fordulása e szerint a váczi magistrátus kebelében hamar bekövetkezett, s a kupaktanács a bot boldogabb végét mutogató királyi biztostól megriadva, kénytelen volt, szokása elle-

nére, közvetett áldozatot hozni a műipar emelésére.

A XVIII. századdal az erények arany kora vette kezdetét: ködös ábrándjaiban azt hitte akkor a világ, s azzal együtt József császár, kinek tetteiből korának vágyai, gondolatai leghívebben sugároznak felénk.

A szabadelvűség divata még vadonat új volt, tele sallanggal, nyilatkozásában rejtélyes. Abracadabrák s ceremoniák tették érdekessé. Angliában a múlt század elején némely szabad gondolkodók megnyitják az első szabadkőműves páholyt, s mire végéhez közeledik az évszázad, az eszme már egész Európában, sőt a fehérbőrű emberiség egész birodalmában elterjedt. Magyarországon vagy húsz □ (páholy) alakult, melyekbe csaknem minden nevesebb magyar író belépett.

Maig sem tudjuk, kik ismertették meg velünk e tanokat. Részünkről azonban valószínűnek tartjuk, hogy miként a reformátió, úgy a szabadkőművesség eszméje körül is, a külfölddel gyakori érintkezésben állott könyvárusok és nyomdászok vitték nálunk a magvető szerepét.

Annyi bizonyos, hogy az 1767-ben Nagy-Szebenben, Erdély akkori fővárosában alakúlt leg-

első szabadkőműves páholynak «Liste der sämmtlichen bei der □ St. Andreas zu denen 3 Seeblättern recipirten Br. Br.» (Brüder) című, ránk maradt iratában, az alapító tagok közt találjuk Linzing János M. ottani nyomdászt, ki Drezdában, Erlangenben, Jena és Tübingában a rend akkori mind a négy fokozatát elnyerte.

Ettőlfogva a szebeni szabadkőműves □ tagjai közt mindig volt egy-két könyvnyomdász: mert a titkos társaságnak, ha titokban akart maradni, nyomtatványai készítésére okvetlen szüksége volt megbízható nyomdászra. Különben is, nyomdászaink terjesztve az eszmét, úgy látszik rendesen beavatták társaikat a □ titkaiba. Linzing mostohafia volt Sárdi Sámuel könyvnyomdásznak, ki társasűzletet bírt id. Hochmeister Márton könyvkötővel, a későbbi nyomdászszal. Hihető, hogy Linzing buzdítására került Hochmeister a Sz. András □ elfogadott tagjai névsorába 1784 márc. 5-én 141-iknek, mint «Br. Lehrling» kinek neve után oda jegyezték, hogy katholicus.

Az új inas alkalmasint igen kitűntette magát, mert a □ jegyzőkönyve szerint, 5785 (1785) apr. 9-én, a golyóval szavazásnál Br. H. (Bruder

Hochmeister) a legényfokra «hellleuchtend»-nek találtatott, s ingyenes előléptetése azért ment határozatba, mivel a □ nyomtatványait ingyen szándékozik elkészíteni. 5785. máj. 13-án aztán, Hochmeister inas-testvér, a végbement vizsgálaton bebizonyítá, hogy méltó a kőművesség 2. fokára, mivel mestere az ő munkájával megelégedett, s ezért a legény-fokozattal «ősidőkből származó szokásaink szerint fölruháztatott». Majd, az 5787 jan. 20-án szerencsésen letett vizsgálat után, mesterré emeltetvén, ugyanazon év márc. 21-én 19, és 5788 márc. 26-án 26 szavazattal, a □ hivatalnokainak választásakor, «Br. Aumonier» (alamizsnamester)-nek választatott meg, s e rangjába be is iktattatott. Fia hasonlóan nagy szerepet vitt a szabadkőműves társaságban. Ifj. Hochmeister Márton, 1789-ben, ugyanazon a gyűlésen, melyen atyja halála bejelentetett, Lufton(louveton)-ná választatott. Később inassá, majd legénnyé lett. Ő vezette be a □ tagjai közé, 5789. máj. 18-án könyvesboltjának könyvvivőjét, a königsbergi születésű Mohr Frigyest, ki már annak előtte a lipcsei 3 Pálmához címzett □ tagja volt.

Ifj. Hochmeister testvér azonban sohasem lett mesterré. Mert 1790-ben, a francia forrada-

lom kiütése hírére a központi kormány, melyet többé nem a főpallér vezetett, nem mert tovább játszani a tűzzel. Tartott attól, hogy a humanus eszméket a magyarok is, mint a franciák, majd tágabb körben próbálják terjesztgetni. Ezért, minden kőmüves páholy feloszlattatott. A szebenit is szétugrasztották; a rend jelvényeit s díszruháit Hochmeister őrizte meg az utódok számára.

Előadásunk délszínre hozta, hogy a könyvnyomdászok minő tevékeny részt vettek a szabadkőmüves-clubokban, melyek aranykora nálunk József országlása idejére esik. Térjünk most át József időszaka egyéb jelenségeire.

A censura eltörlésénél még sokkal üdvösebb hatású volt József türelmi parancsa, melynek hiánya az ő koráig, egyik főbb oka volt nyomdászatunk hanyatlásának.

Uralkodása alatt, mennyire gyakoroltatott a vallási türelem, legvilágosabban tanúsítja azon királyi leirat, melyet az addig elnyomott unitárius vallásközönség, fő symbolicus könyvének a «Summa Universae Theologiae Christianae secundum Unitarios», cím és közhitelesség alatt kinyomathatása végett, a császárhoz fölterjesztett

folyamodványára nyert. Az 1785. ápr. 13-áról, Bécsből keltezett, legfelsőbb helyeslést kifejező német okmány az erdélyi királyi főkormányszékhez van intézve, s fordításban így hangzik: «. . ezen című kézirat: Summa Universae etc. — Kegyelmeteknek, Erdély kir. főkormányszékének azon értesítéssel küldetik vissza, hogy annak kinyomtatását annál inkább megengedje, mivel az a mellett, hogy azon vallás Erdélyben be van véve, a rajta átvonúló szerénységért vallást tárgyazó más munkáknak is mintáúl szolgálhat.»

Természetes, hogy azon időben, midőn kivételesen ily őszinte vallási türelmesség szállotta meg a császári udvart: Pozsony előkelő nyomdászai, füskúti Landerer Mihály és Paczkó Ferenc Ágoston, onnan csak dorgálást kaptak azon közbeszólásukért, hogy ne adassék privilegium új nyomda állítására, a folyamodó Weber Simon Péter, nagyszebeni születésű protestánsnak.

Weber tehát, kezében a nagy becsű szabadalommal, megnyithatta pozsonyi nyomdáját. Eleintén, 1783-ban, Korabinszky János Mátyás eperjesi származású, ismert íróval egyesülten, aztán egyedűl vezette nagy üzletét, melyhez a komáromi mint fiók tartozott.

Komáromban számos magyar kiadvány látott napvilágot. Farkas ABC-je, mely első évben 5000, a következőkben két—kétezer példányban nyomatott, s a híres komáromi kalendáriom, azon korban a legelterjedtebb magyar könyvek közé tartoztak.

A Magyar Músa különösen kiemeli Weber nyomdáját azért, mert magyar, német, latin, tót és egyéb betűi is voltak. Tehát ez akkoriban nagy ritkaságként tekintetett. Ez épp oly jellemző mult századi kezdetleges nyomdászati viszonyainkra nézve, mint amennyire az, könyvkereskedésünket illetőleg, Wébernek még 1790-ben is a budai német lapban magyarúl közzétett azon hírdetése, mely szerint kiadványai «találtatni fognak a jövő pesti vásárkor a Sz. Mihályi kapu előtt lakó Bognárnak Házában, a' hol Weber Urnak szállása leszsz.»

Átalában véve, XVIII. századi kereskedelmünk minden ágának ütere a vásározás. A tapasztalás hozta forgalomba azt a közmondást, hogy három nem jó ha sokat hever: kereskedőnek a ponyvája, fonónak a rokkája, takácsnak a bordája. S csakugyan, a könyv is, mint árúcikk, legkelendőbbnek a ponyván bizonyúlt be.

Erdélyben a legelső könyvkereskedő szabadalmat id. Hochmeister Márton szebeni nyomdász kapta 1777-ben. S két év múlva ugyanott nyitották meg társas könyvesboltjukat Barth, Gromen és Gänselmeier. Mind a két üzletben a vásározás tartotta a lelket. Ifj. Hochmeister naplójából tudjuk, hogy 1790-ben Marosvásárhelyt volt a sokadalmon, hol bevétele 100 rhénes forintra ment, kiadása 50 forint fuvarbér fejében. 1792-ben a brassai vásáron 150 rhft, Debreczenben 300 forint a bevétele, becserélt könyvekért, *báránybőr* és irópapirért kiadott 50 frtot, tiszta nyeresége 150 frt stb.

Még századunk elején is Landerer pozsonyi könyvárusnak a pesti, Kis István pestinek a debreczeni vásárokra kellett hurcolni raktárukat, hogy könyveiknek vevőt keressenek. Az erdélyi magyar olvasó közönségnek leginkább a debreczeni és pesti vásárokról hazatérő kereskedők szállították az olvasmányokat, s az ezekért járó összegre kiadóinknak egy következő vásárig kellett várakozniok.

Kazinczy 1803-ban megható örömmel írja, hogy «Kis István budai és pesti könyvárús a debreczeni augustusi vásárban 3000 forintot vett

be, és az ő szeretett Kis Jánosának «Zaid»-jából egy hónap alatt 400 nyomtatványt adott el. Itt literatúránk arany százada, ha ez így tart» — így kiált fel a lelkes Kazinczy. Bevégzi levelét, a pósta költség kimélése szempontjából, átadja Farkas vagy Jakab zsidónak, s aztán? — Múzeumába vonúl s megírja előfizetési felhívását saját munkáira, vagy pedig bemegy Ujhelybe «a vármegyére», hogy előfizetőt fogjon, hogy koledáljon Révai müveire. Mert még egy Kazinczy, egy Révai munkáit is csak előfizetés utján adja ki a könyvárus!

A csempészett könyveket, a külföldi irodalom legújabb, tiltott termékeit, dús választékban hozták a nagyobb vásárokra. Voltak egyéniségek, kiknek a csempészet képezte keresetforrását. Ezeket az irodalom-kedvelők jól ismerték, velök összeköttetésben állottak, s vásár idején nem mulasztották el egymást fölkeresni. Mint a medvét a verőfényes nap: úgy a köznemességet, melynek köréből szakadt iróink nagyobb része, csak a vásár csalogatta ki oduiból. Ezért jöhetett Fejér György, a magyar tudós társaság legkönnyebb s leghelyesebb felállításáról írt értekezésében arra a gondolatra, hogy a tudós társaság

pesti közgyűléseit legalkalmatosabb volna, ha a medárdusi és szentiványi vásár alkalmatosságával tartaná meg.

Az ex professo dugárusoknál csekélyebb mértékben ugyan, de azért magok a könyvkereskedők is üzték a csempészetet. A kitiltott könyvekre többnyire vallásos címet nyomattak, s ezek, mint a «Kereszt győzelme», mint «Szent gyakorlatok» siklottak át a határszéli vámokon fölállított vizsgáló hivataloknál.

Valóban, nagy szükség volt már II. József szabadelvűbb intézkedéseire. Az ő rendeletei meg is hozták gyümölcseiket; mert határozottan ezeknek tulajdoníthatjuk, hogy nyomdáink száma, 1787-ben, a Magyar Músa szerint, már 29-re emelkedett.

Hadd álljon itt sorozatuk: Buda: egyetemi, igazgatója Fogler; és özv. Landererné. Debreczen: városi, Margitai felügyelete alatt. Eger: püspöki, fölállította Royer Antal pozsonyi nyomdász, 1756-ban. Eperjes: özv. Redlitzné. Eszék: Divalds János Márton, 1785-ben megvette a ferenciek nyomdáját, s német betűkkel is ellátta. Győr: Streibig József. Kalocsa: gr. Batthyányi József ajándékából kegyesrendi nyomda. Kassa: a haj-

dani jezsuita nyomda, Landererné birtokában. Kolozsvár: gr. Batthyányi Ignác tulajdona, régebben szintén a jezsuitáké volt, — és a ref. collegiumi, felügyelője Deáki Sámuel. Nagy-Károly: gr. Károlyi Antalé, Kleeman igazgatása alatt. Nagy-Szeben: Hochmeister Márton és Barth. Nagy-Szombat: akadémiai. Nagy-Várad: Csáky püspök Lőcséről szerezte a nyomdát, s a r. kath. papnöveldének adta, bérlője Ajczenberger Ferenc. Pécs: Engel János 1773 óta. Pest: Lettner Gottfried József, alapítva 1785-ben. Pozsony: Landerer Mihály, előbb Royer Antal-féle; Paczkó Ferenc Ágoston; 1783-ban Weber Simon Péter, 1784-ben Löwe Antal, ulmi születésű protestáns állított fel nyomdát. Sopron: Szüz József. Szakolcza: Skarniczl Ferenc. Temesvár: 1772-ben Heimerltől örökségben maradt Slavoczek József Antalra. Vácz: Ambró Ferenc. Zágráb: Trattner J. T. és Pattisch. Zólyom (hibásan, Besztercze-bánya helyett): 1784 óta Tummler nyomdája.

Ennyi nyomdász között, már ekkoriban kitűntek a Trattnerek. Nagy nyomdász-család, hasonló Landererékhez.

Első nevezetesebb tagja, a magyar származású Trattner János Tamás, ki pályáját sze-

rény kis nyomdával Bécsben kezdette 1748-ban. A még ekkor el nem tiltott utánnyomást nagyban gyakorolta, s valahogyan Mária Terézia pártfogására tévén szert, amint az összes tankönyvek nyomatását rábizták, attól fogva gyorsan haladt előbbre. Nem sokára ezután már harminckét sajtóval működött, papirral pedig saját két malma látta el. 1773-ban építtette Bécsben a nagyszerű Trattner-Hofot, melyben a nyomdászat minden ágai egyesíttettek. Nyomdái hazánkban, Pesten, Zágrábban és Varazsdon, Ausztriában szintén három helyen. Nálunk Pest, Pozsony, Sopron, Varazsd, Zágráb, Pancsova, Temesvár, Nagy-Szeben és Besztercze városokban nyitott könyvkereskedést, Ausztriában 16, Lengyelországban 1, Németországban 2 helyen. Ő vezette be József főherceget, a későbbi császárt, a nyomdászat elemeibe, s annak számára egy kis nyomdát szerelt fel. II. Lipót király által petrózai előnévvel magyar nemessé tétetett, s meghalt 1798-ban.

Trattner életéből kivehető, hogy a mihez nyúlt, az mind aranynyá vált kezeiben. De az auri sacra fames annyira el is ragadta aztán, hogy minden tettét egyedül csak rideg üzleti

számítás vezette. Valódi moneymaker, ki azonban nyomdászatunkat művészeti szempontból egy fokkal sem vitte előbbre. E feladatnak honi intézeteink egyike igyekezett megfelelni.

Schwartner szerint, századunk első tizede végén, 1810-ben nyomdáink száma Horvátországgal, Erdély nélkül, harminchatra ment. Ekkor már a magyar kir. egyetemi nyomda foglalta el az őt megillető első rangot.

Élén egy királyi tanácsos állott. Személyzete: 8 nyugdíjképes hivatalnok, 21 szedő és 28 nyomó, 12—14 sajtó mellett, és még 16 betűöntő. Fölhasznált évenkint 1000—1200 bál papirost, valamennyi egyéb magyar nyomda legföljebb 2000 bált, melyet jó részben fedezett a hazai negyven papirmalom. Ha tehát 3000 bál, vagyis 15 millió ív papirost dolgoztak fel, és minden nyomatott ív, Schwartner szerint magasan számítva, a kereskedésben négy jó krajcárt ért: valamennyi nyomdánk Magyar-Horvátországban, Erdély leszámításával, mindössze egy millió forintot keresett.

X.

Nyomdáink állapota 1817-ben. — Miért nem virágozhatott akkoriban nyomdászatunk? — A censura rendezetlensége, kihágásai. — Inquisitor, szellemhóhér, homoeopathiai áldozat Törlésy gyógyásznak. — Privilegiumszerzés bajjal jár. — A nyárspolgár életmódja. — "A legelső hazafias könyvnyomtató." — A magyar akadémiától nyert lendület. — De azért a komáromi kalendáriom a legelterjedtebb magyar könyv. — A vas-, majd Trattner-Károlyinál a gyorssajtó is alkalmazást nyer. — Landerer és Heckenast.

Hazai nyomdáink állapotát a jelen század második tizedében, 1817-ben, részletesen megismerjük ifj. Trattner János Tamásnak a Tudományos Gyüjteményben megjelent cikkéből. E szerint, a mondott évben 38 nyomda, s ezekben 5 javítnok, 12 ügyvivő, 101 szedő, 140 nyomó, 18 könyvrakó dolgozott. Mindössze 3887 bál papir használtatott fel.

E közleményre Szabó József nyomdászati szakíró helyesen jegyzi meg, hogy Trattner kihagyta a számításból Erdély minden könyvnyomdáját, u. m. a kolozsvárit, beszterczeit, brassait, medgyesit, nagyszebenit, balázsfalvit, gyula-

fehérvárit és nagyenyedit, valamint a keszthelyit, varazsdit, zágrábit és fiumeit.

Sorozzuk ezeket a többiekhez, s akkor megvan a helyes statistika: 50 nyomda, mely nagy részben 44 hazai papirgyárunk által készített, legalább is 5000 bál papirost dolgozhatott föl, s bennök legcsekélyebb számítással 150—160 szedő, 200—230 nyomó nyerhetett alkalmazást.

Igazán szép eredmény, s még szebbnek tűnik föl, ha meggondoljuk, mennyire korlátozta az idegen, német kormány nyomdaügyünk szabad fejlődését. Trattner pontonként számlálja elő a megszorításokat, melyek a következők:

1. Sehol nincsenek annyi kirekesztő engedélyek (exclusiva privilegia), mint nálunk. Itt a könyvnyomtató egy fillér bizonyos haszonra számot nem tarthat, mert a mit vennének, azt neki nyomtatni nem szabad; ilyenek a kath. iskolás könyvek, schematismus, még az ABC-k is, melyekre a magy. kir. egyetemi nyomdának kirekesztő engedelme van; tudjuk pedig, hogy legtöbb a kath. iskola, és így ezen könyveknek legnagyobb kelete is van.

2. Ugyancsak a m. kir. egyetemi könyvnyomdának kirekesztő szabadsága van a zsidó és

szerbus nyelven írt könyvekre, a szerb nemzet jelenleg igen sokat nyomtattat, ebből is tehát az intézet igen szép hasznot vesz.

3. A debreczeni városi könyvnyomda 1814-ik évben a református új «Énekes könyvre» kirekesztő szabadságot nyert 6 vagy 10 esztendőre: az új énekes könyvet itt-ott új énekekkel fölcserélték* sokat pedig kihagytak, úgy hogy az a réginél szinte 10 ívvel kevesebbet tészen; a régi «Énekes könyvnek» oly jó kelete volt, hogy 7—8 helyen folyvást nyomtattatott; csak füskúti Landerer Mihály maga 3000 példányt évenkint eladott, az egész énekes könyvet pedig, mely 47 ivből áll, a betűket összeszedve tartotta, hogy olcsóbban eladhassa.

E három előhozott articulusok csupáncsak a jelenlegi szabadalom birtokosainak hajtanak bizonyos hasznot; a többi könyvnyomtatók . . . . többnyire csak kalendáriomot nyomtatnak, de a mellett is szinte semmi nyereségök nincsen, mert

* P. o. e kifejezést «oh Jeruzsálem, oh Jeruzsálem!» a rím kedvéért fölcserélték «oh Jerelem, oh Jerem»-el, emlékeztetve arra a német deák-nótára, melynek refrainje:

Oh Jerum, oh Jarum, oh Jerum
Oh quae mutatio rerum!

B. A.

szinte minden könyvnyomtatónak lévén, olcsón adni kénytleníttetnek, csakhogy keljen; ebből pedig nagy nehezen élnek a mi könyvnyomtatóink».

Mennyi bilincs a szabad működésen! Pedig itt Trattner a legsúlyosabb békót, a censurát nem említhette, mert azt a censura menten kitörölte volna.

A könyvvizsgálat «a huszonöt év» alatt, egyre szigorúbbá vált. Már a 30-as évek kezdetén, keze kiterjedt olykor a külföldre is. Igy pl. Széchenyi Stádiuma miatt, a lipcsei censorok felsőbb rendeletet kaptak, hogy a harmincadon, átalában minden magyar munkát letartóztassanak, s csak akkor adják vissza a könyvárusoknak, miután átnézték és nem találták censura-ellenesnek.

Ennélfogva bölöni Farkas Sándor, Amerikai Utazását Lipcsében szándékozván kinyomatni, a közvetítésre fölkért Döbrenteytől 1833. dec. 20-án ezt a leverő választ nyerte: Már most édes Sándorom, a planumnak vége. Vagy a magyar szabadság határain belől kell munkádat Kolozsváron vagy Pesten nyomtattatnod, és úgy beszélned a mint megengedik, vagy azt mondanod magadban: Voltam ugyan én is Arkadiában, hanem

mintsem úgy *ne* adjam elé, a mit ott láttam, a mint van, inkább akkorra hagyom, midőn nem kell esztrengán keresztül ugranom.

Ez magyarázza ki azt a véghetetlen elkeseredést, melylyel iróink a könyvvizsgálat iránt viseltettek.

Kazinczy, leveleiben «kassai inquisitornak» nevezi censorát, — mintha csak azt akarná mondani «kassai hóhér». Egyébként is, a szellemhóhér kitétel, a censorokra alkalmazva, épen nem ritka jelenség az akkori magyar írók magánleveleiben. Sőt balásfalvi Orosz József, censurázott, kinyomatott művében is, a sorok közt, metsző gúnynyal ír a censuráról, mint *Törlésy gyógyász* úrról, ki mint Hahnemann systemájának hű követője, művéből mind azt, mit fűszeresnek, allopathicumnak tartott, a homoeopathia szabályai szerint száműzte; mely szép igyekezetében oly buzgón forgolódott, hogy annak hálás elismerése örömkönnyűket facsart ki szemeiből. Igy tehát, irói első zsengéjét, mint egy *valódi homoeopathiai áldozatot* bátorkodik a haza oltárára letenni.

Mellőzve azt, hogy némely munka esztendeig is elhevert a censor fiókjában: befolyásos ember

tette, munkája, nenyúljhozzám-virág volt, nem lehetett megtámadni, ha pedig szabadabb szellemű író támadtatott meg kormánypárti által, — tilos volt az önvédelem.

Az egyesekkel szemben űzött bűnös játék nem szűnt meg akkor sem, ha egész nemzetekről volt szó. Igy pl. a nemzetiségi mozgalmak közepette, a magyar irodalom, a censura által lefegyverzetten állott a pánszláv horvát sajtóval szemben. Igaz, hogy Horvátországban is létezett a censúra, de a censorok, mint vak eszköz a kényuralom kezében: szemet hunytak az udvari politika által dédelgetett horvát mozgalom, s nyilvánulása a sajtó előtt, mely tőlük ugyan kénye kedve szerint űzhette kicsapongásait, szórhatta szitkait a mi fejünkre. Róluk szólva írja Szemere Bertalan «Nemzetiségünk és a szlávság» című cikkében, hogy dalgyüjteményeik s a zágrábi illyr újság, telvék bátorító s tüzelő hadi dalokkal, az *idegen* járom, a *török* zsarnokság, az *ördög* hatalma ellen, s e három név mind a magyart jelenti (mi bajok is lett volna *akkor* a törökkel s az ördöggel?), egész Horvátország így érti, csak a censor nem értette így.

Nálunk ellenben, nemcsak olyanféle munká-

kat zártak ki a forgalomból, mint pl. Bod Péter egyháztörténete, Bároczy «Védelmeztetett magyar nyelve», hanem egész a nevetségességig mentek, midőn pl. Funke természetrajzát, sőt könyvlajstromokat s t. eff. is eltiltottak.

A zsarnokság mindenütt egy követ fú. Pál orosz cár is eltiltotta a külföldi könyvjegyzékek bevitelét; ő is a nyomdák fogyasztásában s korlátozásában látta birodalma, vagy talán a maga üdvét. Ukáza csupán három nyomdát engedélyezett, melyeknek kizáró feladata a cári ukázok, egyházi dolgozatok, s a kormány, az egyetem és az orthodox görög egyház hármas censuráját szerencsésen kiállott könyvek nyomtatása volt. De azért a túlszigor dacára is, a censura körül Oroszországban ép úgy, mint nálunk, kúszált, rendezetlen állapotokkal találkozunk.

Zala vármegyének zalaegerszegi magánnyomdája 1848-ig folyvást működött, s minden iratot censura nélkül nyomatott ki. Holdmezei Berei Farkas András, ki azt hitte magáról, hogy ő a nádor udvari poétája, országszerte vizsgálatlanúl adta ki verseit, s e hallatlan merészségeért még csak haja szála sem görbült meg. Mig ellenben Köpe János, az 1838-ban Brassóban megindúlt

Erdélyi Hirlap szerkesztője azt adja tudtunkra, hogy lapjában a székely nemzetről történeti vázlatot közölvén, bár a censor a cikket aláirta, mégis rendőri nyomozást ejtettek meg házánál; jó szerencse, hogy a cikk kéziratát nem tudták megtalálni.

A mit Szebenben vagy Budapesten eltiltották, ugyanazt, egy betű változtatás nélkül kinyomatták Bécsben, Győrött stb. Szóval, igazat mondott Girardin: «la censure est plus facile à établir, qu'à exercer».

Ehhez járult, a királyi privilegiumok osztogatásában követett akadékos eljárás, mely a nyomdászok szabad versenyét lehetetlenné tette. Az e tárgyban tett kormányi intézkedések jellemzésére két esetet hozunk fel. Az egyik, a kormánynak, az elnyomott protestáns testületekkel, a másik a magán egyénekkel szemben követett rendszerét ismerteti meg.

Szentgericzei pap, Kozma Gergelynek, a marosszéki pártiális által elfogadott, közönségünk typographiája felállításáról készült s felküldött intézete (terve), közöltessék környékenként a clerussal; — ezt olvassuk az erdélyi unitáriusok egyházi főtanácsa 1813-ki jegyzőkönyvében. Egy

év mulva, már a felállítás stádiumában volt a nyomda, melyre azon kicsiny egyház tagjai rövid időközben, ezer forintot adtak össze. Döbrentey, az «Erdélyi Muzeum» nyomdai kiállítására vonatkozólag, azt irja, hogy *«a betűket . . . is eladtam az unit. kollegyiomnak*, mert nyomtatóm késedelmesen, s az új betűkkel is nem eléggé csinosan nyomtatott. Mig itt újra felállíttatnak, addig Pesten, Trattnernél jőnek ki a füzetek». Tehát 1814-ben már a betűk is el voltak helyezve. Ott őrizték vagy öt éven át, kolozsvári főiskolájuk templom felőli végső szobájában, melyet innen hosszú időn át, typographiának neveztek. Végtére is, az unitárius egyház kormányi engedélyt nem nyervén a nyomda felállítására: a beszerzett betűket eladta, a már előbb szabadalmazott kolozsvári ref. collegiumi nyomdának.

Szilády Károly is nyolc esztendeig hajhászta kecskeméti nyomdája privilegiumát, mig végtére megkaphatta. E miatt több ízben megjárta Bécset, hogy a magyar kir. kancellária útján szorgalmazza ő Felségénél a szabadalmat. Mind hasztalan! akkor még igen nehezen osztogatták a cs. k. privilegiumot, egy alföldi tősgyökeres magyar városban felállítandó nyomdára. Történt

azonban, hogy 1840. december havában végre valahára Sziládynak megküldetett az V. Ferdinánd által aláirt, könyvalakban, vörös bársonyba kötött, s nagy függő pecséttel ellátott azon latinul fogalmazott privilegium, mely Kecskeméten felállítandó typographiára szólott.

Szilády tehát Pápáról, hol a ref. kollégiom nyomdáját rendezte volt be, Prágában, Bécsben s Budapesten vásárolt nyomdai szereivel Kecskemétre költözött, s ottan, 1841. jul. 1-én, gr. Teleki Sámuel dunamelléki ref. egyházkerületi főgondnok s több egyházi és városi elöljárók jelenlétében megkezdte működését az új nyomda. A kecskeméti sajtó legelső terméke, Tatai András ref. tanár 15 ivre terjedő görög nyelvtana már elkészült, midőn Sziládynak újra baja lett a privilegiummal.

Szilády u. i. szabadalmának kihirdetését Pest vármegye közgyűlésén, a törvényes egy év és egy nap alatt elmulasztván: privilegiuma érvényét veszté, s kényszerült új privilegium kieszközlésén fáradozni. Ez azonban, szerencsére minden további hátráltatás nélkül, csupán kiállítási díjának lefizetése mellett, csakhamar kiadatott, s 1842. febr. 3-án, a megyei közgyűlésen

fölolvastatván, szokott módon kihirdettetett. Ezzel véget ért a zaklatás, s a kecskeméti nyomda elvalahára háborítatlanúl folytathatta békés működését.

Magok a nyomdászok ez időszakban, tulajdonkép mindnyájan, a szó szoros értelmében kisiparosok, a világ haladásától gondolkodásmódban s műszakilag egyaránt elmaradt mesteremberek.

Tekintsük meg a társai közt még *legkülönb* philistert, lepjük meg műhelyében, asztalánál, keljünk vele útra, kövessük lépteit.

Szeben utcáin, az 1830-as években gyakran lehetett látni egy magas, szikár alakot. Az öreg úr divatból és szinéből kiment ruhája, régi időkre emlékeztet, csizmába húzott nadrágja, fodros inge, hátul csapba kötött púderes parókája, símára borotvált arca, s ezüstfogós nádpálcája: teljes képét adja a régi idők emberének. Hiába, az idő eljár, s ifjabb Hochmeister Mártonból öreg legény lett.

Hochmeister, életpályája vezérfonaláúl a szabadkőmüves-kátét választotta, s faja szívósságával azt követi járszalagon élte végeiglen. Nem tűnik szemébe, hogy eszméi, miként ruhái, a

világ rohanó előhaladtával egytől egyig a lomtárba kerültek, s hogy egykor szabadelvű világnézetét, nem tartják többé elég szabadelvűnek.

Ez az ember, ama deista alapokon állott humánus szellemek képviselője, kikkel a francia forradalom kitörése előtti évtizedekben találkozhatunk. S mikor szülővárosa nyilvános helyein végig megy, nincs az a föveg, mely az ő láttára meg ne mozdulna: a járókelők tisztelve köszöntik benne azon tovaszállott idők rájok maradt emlékét, melyben «az emberi jogok közzététele» irtóztató támadással döntötte romba a régi társadalmi szerkezetet.

A szabadkőmüves épen hazatérőben van napi sétájáról, melyet az utile dulci elv alapján, a városra dülő földjein, kertjében s erdejében tett. Odahaza megtépáz egy-két inasgyereket, szidja őket magyarúl, németül, oláhúl, föleresztve egy kis latinnal; mert megjegyzendő, hogy az öreg úr mind a négy nyelven egyformán ír és beszél. A mi az üstökvonást illeti, az korántsem raptus dolga, hanem az öreg mester elveiből folyik: pontosságát, rend és munkaszeretetét iparkodik környezetére juttatni örökségül.

Alig végzi sajátságos oktatásait, midőn jelentik neki, s ő megütődve hallja, hogy Thomest,* hű kocsisát agyonütötte egy tébolyodott. Fel van indulva, s hogy alkalmat ne adjon egy újabb kocsis halálára, abban az órában vevőt kerestet kocsijára, lovaira s a szerszámokra. Mikor aztán lecsillapúl valamennyire, jóakaratúlag közeledik üzleti segédeinek egyikéhez, s szolgálati buzgalma elismeréseül, egy ormótlan nagy rezes órát nyom a kezébe, s csak azt kivánja, hogy ez az időt ketyegtetve beszéltető jószág, őt még nagyobb pontosságra szoktassa.

Délben vége a munkának. Reggeli 6 óra óta folyt az, s ma szombat lévén, ott van már az asztalon a stereotyp kelkáposzta és griz smarn. Az asztalfőre a mester ül, köréje telepszik családja s a legények valamennyien. Az ebédet ima nyitja meg, melyet a család egyik apróbb sarja morzsol le fönhangon, mig a többiek állva hallgatják. Az egész étkezés alatt, szemmel látható, hogy e család erkölcsi rúgói a családfő tekintélyén, s az iránta tanusított kegyeleten nyugosznak. Hochmeisteréknál, hol a név- és születés-

* Erdélyi szász tájejtéssel = Thomas, Tamás.

napok hűségesen megtartatnak: a patriarchalis élet minden öröme-bánata, a maga kendőzetlen mivoltában nyilatkozik.

Két órától kezdve ismét szakadatlan munkában telik el az egész nap. Maga a mester, nyomdájában egy személyben főnök, művezető és javító, miben csak mostoha fia, Binder Fr. segíti. Hochmeisternél egész nap egy pillanat sem vész el gyertyagyújtásra várakozás s más efféle ürügy alatt. Szinte hihetetlen, s nem is hinnők, ha fia nem irná, hogy Hochmeister, a királyi tanácsos, Szeben város és szék tanácsnoka és proconsula, a polgári nagy arany érdemkereszt tulajdonosa, alkonyatkor segédeivel s családtagjaival együtt, ő maga hozzákezd a nyomtatott ívek hajtogatásához, s vagy félórai munka után, miután az inasok világot gyujtottak, ismét kiki abbahagyott dolga után lát.

Vasárnap délelőtt, templom végeztével, evangelikus papokkal s csekély számú barátaival társalog a jó öreg. Majd ebéd után családostól kisétál a fiatal erdőben fekvő városi papirmalomhoz. Az egész délutánt ott szándékoznak tölteni, minek nagyobb bizonyságára szolgál a nagy kerületű, bikaijesztő esernyő, s a batyúba kötött

elemózsia. Este, kivételesen még a szinházba is elmennek, s a függönyszaggatók idétlen élcein kimulatják magukat egy-két hónapra.

Mind szép ez, mind gazdaságos, mind emberszerető, s az igyekvő ember ily módon akkor még meg is szedhette magát annyira, hogy költséges adakozásai mellett tizenkét szebeni házat hagyjon utódaira: de az idők változnak, s az öreg Hochmeister, ha nem 1837-ben hal el, ha tovább él, még megérhette volna azt az új aërát, melyben a becsületes munka, a nyárspolgári élet, egyéb járulékok, ügyesség, vállalkozó szellem, izgalmas gyorsaság, szélesebb látkör nélkül, már nem elegendők arra, hogy az üzletbirlaló iparos boldogulását biztosítsák.

A ki ebben a korban legkitünőbb nyomdászunknak tekinthető, s kinek köszönhetjük, hogy a pesti nyomdászat pangó ügye némileg ujabb lendületet nyert, a vasmegyei felső-eőri születésü Trattner Mátyás, az igaz, hogy Hochmeisterhez hasonlóan telivér nyárspolgár volt. De legalább elegendő pénzereje mellett ahhozmért vállalkozó kedvvel rendelkezett, s ő maga is, mint teljesen képzett, tanult nyomdász vált ki a köznapi mesteremberek sorából.

Trattner Mátyás, távoli rokona lévén a milliomos Trattner János Tamásnak, miután Párisban tizenhárom évig nyomdászkodott, annak pesti üzletét, 1789-ben ujszülött fia részére ajándékba kapta. A gazdag atyafi és meghivott keresztapa tiszteletére János Tamásnak keresztelt fiú, 1813-ban lett nagykorúvá, s atyjától már hat sajtót vett át.

Trattner János Tamás, maga is magyar nyomdászati szakiró, magyar szellemben neveltetve, a magyar irodalmi körök buzgó tagja volt. Hazai nyelvünk és tudományos irodalmunk ujjászületése körül, kivált a Tudományos Gyüjtemény 1817-ben történt megalapításával, nagy érdemeket szerzett. Nevesebb magyar írók műveihez rendesen Bécsben, új metszetű betűket rendelt meg, mit sem törődve az akkori súlyos vámrendszer által túlságosan fokozott nagy költséggel. A rézmetszetű arcképeket is, drága áron, Bécsben készítteté.

Az országúton, az Orczy-házban létezett üzlete gyarapodásával, 1816-ban megvette a kalocsai nyomdát, és sajtóit tizenötre szaporította. Itt 1817-től 25-ig, legnagyobb részt saját költségén 827 munkát nyomatott ki, és pedig 418

magyar, 259 latin, 1 francia, 127 német, 5 horvát, 11 tót, 6 görög könyvet.

Tizenegy évi áldásos működése után, irodalmunk és nyomdászatunk gyászt öltött a férfikora kezdetén elhunyt lelkes ember sírja fölött. A Tudományos Gyüjtemény 1826. évi folyamában megjelent arcképe alá, a budapesti viszonyokat tartva szem előtt, méltán irták: «Petrózai Trattner János Tamás, Tek. Ns. Krassó és Szathmár vármegyék táblabirája, s a legelső hazafias lelkű magyar könyvnyomtató, szül. 1789. dec. 5-én, megh. 1824. márc. 24-én.»

Egy év múlva Döbrentey már az öreg Trattnert, — ki fia holta után átvette az üzletet — igyekezik rábeszélni, a tehetséges Bölöni Farkas Sándor Staël asszony és Schiller után fordított műveinek, az ifjabb Trattner által, kevéssel elhunyta előtt megigért kiadására. De az öreg, mint kiválóan üzletember, nem nézi a munka becsét, mint egykoron fia tette, hanem csupán kelendőségét. S Döbrentey, barátjának kénytelen ezt a leverő választ adni: «Az öreg Trattnerrel ma beszéltem, Don Carlosod küldeni fogja vissza, s Corinnát se nyomtatja a maga költségén. Szép válasz úgy-e? Gyönyörű serkentés a dolgo-

zásra! Ha magad fizeted — irja tovább — két kézzel átveszi, ívét ötszázig közönséges papirosra 18 bankó forintért, postapapirosra 22 r. frtért, velinre 27 németért.»

Az öreg Trattner, ily szellemben működő, s azért a szó szoros értelmében vett üzletét, «Trattner Károlyi nyomda» cég alatt, 1827-ben, vejének károlypatyi és vasvári Károlyi István, kir. táblai ügyvédnek adta át. Az ő házukban volt a magyar tudós társaság helyisége, mely a magyar irodalom emelésére célzó működését 1831 januárban megkezdvén, azzal együtt hazai nyomdászatunk egén is fokozatosan feljött a «borúra derű».

A magyar tud. akademia megalakúlása óta a budapesti könyvnyomdák, melyek azelőtt, ritka kivétellel, csupán magyar, latin, német és tót szentkönyvek, naptárak, tankönyvek és népies darabok nyomtatásával foglalkodtak: évről évre számosabb magyar tudományos értekezést, politikai, szépirodalmi, művészeti s egyéb szaklapot állítottak ki.

A nemzet megindúlt a haladás útján; de egy egész nemzet kiképzése értelmileg és az ízlésben, nem egy-két év műve. Innen van, hogy még

1836-ban is, mindig csak a «Komáromi magyar Kalendáriom» volt a legelterjedtebb magyar könyv. Abban az időben, még a honoratior osztályhoz tartozó igen sok magyar embernek is, gyakran egész könyvtárát a falonfüggő naptár képezte. Igy magyarázható ki, hogy a komáromi kalendáriom évenként 84,000, a budai Gyurián és Bagó-féle 15,000, a temesvári nagyobb naptár 4000 példányban nyomatott.

Károlyinál azonban már az új aëra előhirnökei jelentkeznek. Az ő sajtója alól került ki, csaknem félszázadon át Kultsár Hazai és külföldi tudósítások című hirlapja, továbbá a Jelenkor, Társalkodó, Világ, Regélő, Honművész, Religio és nevelés, Der Ungar, Prot. egyh. és isk. lap. A királyi és hétszemélyes táblák, Pest megye és város, mindent nála nyomattak.

Maga Károlyi, kinek 14 sajtóján 80—90 ember dolgozott, — fáradhatlanúl munkás, pontos és takarékos volt. A szegényebb szedőgyerekeket husvétkor új ruhával és fehérneművel látta el; nyomdászi kiképződésöket szivén viselvén, számukra görög nyelvtanárt tartott. A nyomdai műszerek beszerzésében pedig együtt haladt a külfölddel.

Egész 1800-ig európaszerte csak fa-sajtókon nyomattak, ekkor azonban Stanhope lord föltalálta, s Walker gépész a Bulmer-féle nyomdában Londonban alkalmazta az első vas-sajtót. Pestre az első vas-sajtó 1835 körül hozatott.

Rövid időn az ismeretközlés még nagyobb gyorsaságot igényelt. E szükséglet 1810-ben létrehozta a gőzzel hajtott gyorssajtót, melylyel először 1811. aprilisban Londonban az Annual Register című lapot állíták ki. Pestre az első gyorssajtót 1840-ben hozta Károlyi, ki ettől fogva gőz-sajtóval nyomatta a Hazai és külföldi tudósításokat s Helmeczy Jelenkorát. S hogy a kor igényeinek kiállítási dísz tekintetében megfelelhessen, vas kézisajtóit is folyvást szaporította, úgy hogy csakhamar egészen félretehette a fasajtókat.

Károlyi 1840-ben Pest város országgyűlési követe lett, s a városnál mint egyik legtiszteltebb és legbefolyásosabb tanácsnok szerepelt. Az 1848-ki mozgalmak őt, a Széchenyi elveit valló férfiút nem sodorták magukkal. Ez volt hanyatlásának kezdete. Régi versenytársa, Landerer Lajos határozott előnyt vívott ki fölötte.

Landerer Lajos, Mihály fia, 1824-ben elérvén

nagykorúságát, atyjától örökölt pesti és pozsonyi nyomdáit saját kezelése alá vette.

Az üzlet rendkívüli lendületet nyert, sőt az egész hazai nyomdászat ügye is tetemesen előhaladt Landerernek Heckenast Gusztávval, az előbbi Wigand-féle híres pesti könyvkereskedés tulajdonosával, 1840-ben történt társaságba lépése által. Landerer a technikai, Heckenast a külüzleti részben, a nyomda berendezésére, nálunk eddigelé szokatlan gondot és műismeretet fordítottak.

Hogy e műág legújabb vívmányait nyomdájukba is átültethessék, együttesen tett műutazásukon személyes tapasztalást szereztek a külföldi nyomdák célszerű berendezéséről s új anyagszerek alkalmazásáról. Ők voltak az elsők, kik ez alkalommal Londonból ólommetsző gépet, nagy Columbian-sajtót, a most is divó s azóta számtalan utánzásra talált angol betűk eredeti anyamintáinak (Matrizen) különböző izlések szerinti egész sorozatát (Garnitur) hozták be hazánkba.

Vállalataikban is mindig szerencsével jártak el. Különösen jól sikerült a Kossuth Lajos szerkesztése mellett 1841. januárban megindúlt

Pesti Hirlap, melynek 5—6000 előfizetője a magyar journalistikában mindaddig hallatlan magas szám volt.

Az 1848-ki mozgalmak egyik legnevezetesebb vívmánya, a *szabad sajtó,* újabb lökést adott Landererék intézetének.

XI

1848. — A szabadsajtó. — Jótékony hatása. — Nyomdász-árszabály. — Szines nyomás. — Bankjegy-nyomda. — Itthon készült vas-sajtó. — Kliegl betűszedő-gépe. — A komáromi nyomda égése. — Hamvaiból csakhamar kikél. — Komáromi pénz.

Hazai sajtónk elvalahára elérte azt, a mi után annyi ideig mind hiába reménykedett. A censura kihágásai által végletekig csigázott elkeseredés iktatta az 1848. márc. 12-én az Ellenzéki kör termeiben népgyűlés előtt felolvasott 12 pont élére e sorokat: «Mit kíván a magyar nemzet? Legyen béke, szabadság és egyetértés. 1. *Kivánjuk a sajtó szabadságát és a censura eltörlését.*»

A március 13-ikai bécsi események híre felvillanyozta a kedélyeket. 15-kén Petőfi és Jókai vezérlik a néptömeget, mely a Hatvani-utcába vévén útját, Landerer és Heckenast nyomdája előtt állott meg. Hangosan, fenyegetőleg követelte a 12 pont és Petőfi «Talpra magyar, hí a haza!» kezdetű forradalmi dalának kinyomatását. Hasztalan volt minden vonakodás: a sza-

badsajtó két levélnyi első terméke ezrével szóratott az ujjongó néptömeg közé.

A kor által megérlelt eszme diadalát ülte, midőn az 1847/8-ki XVIII. törvénycikk (sajtótörvény) kimondá, hogy «az előző vizsgálat eltöröltetvén *örökre*, s a sajtószabadság visszaállíttatván, ennek biztosítékáúl rendeltetnek, miszerint 1. §. gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti».

Őrizze is meg nemzetünk e szent jogát; mert a szabadságra nézve is áll az, a mit Luther a nyomdászatra mondott, hogy ez, «az utolsó lángfellobbanás a világ tüzének végső kialvása előtt». Ha e láng is kialszik: halálthozó sötétség borul a földre.

A sajtószabadság hatása a nyomdászat tágabb körű kifejlésére, Budapesten rögtön mutatkozott. 1848-ig Budán a cs. k. egyetemi és Bagó Mártoné, Pesten a Trattner-Károlyi, Landerer és Heckenast, Beimel J. és Kozma Vazul-féle, öszszesen öt nyomda létezett. 1848-ban a pesti három nyomda mellett alakult még Lukács László (most Herz János), Müller Emil, Eisenfels (most Athenaeum) és Bucsánszky Alajos nyomdája. Ugyan ez év május 13-án, a budapesti

könyvnyomda tulajdonosok, illetőleg igazgatók között egy részről, másrészről a nyomda-személyzet megbizottai között, küldőik nevében, a magyar királyi pénzügy-ministerium iparosztályi hivatalnokai előtt tartott egyeztető értekezés alkalmával, új nyomdász árszabály állapíttatott meg. Ennek nevezetesebb tételei, hogy a napi munkaidő tíz óra. Esti nyolc órakor kezdődik az éjjeli munka. Az éjjeli, és az eddigelé eltiltott *vasárnapi* munkánál minden órára külön hat krajcár fizettetik. Az otthon történő első javításért nem jár fizetés. A második, oly javításért, melyet nem a szedő okozott, óránként 8 krajcár jár. Ellenben, a javítás megtételére fölszólított bármely szedő, vonakodás nélkül tartozik e munkát teljesíteni. A nyomtatási árak az előmutatott bécsi minta szerint fogadtattak el.

Mikor ez az árszabály elkészült, már akkor, az események rohamos fejlődése folytán, magyar bankjegy-nyomdára volt szükség. A viharos idők közepette megnehezült közlekedési viszonyok mellett, a mi szerény nyomdászatunk vajjon képes-e e magas műipari fejlettséget föltételező új dolognak megfelelni? Nem lesz-e világ csúfja az itthon készült, s alighanem díszte-

len kiállitású magyar bankó? — Majd meglátjuk!

Landerer Lajos még 1833-ban megkezdette a divatos és kedvelt congrève, guilloch és iris nevű színes nyomtatást. E célra Pesten külön nyomdai osztályt s a mellé stereotypiát szerelt föl. A kitünő festék-kezelés, legjobb külföldi minták, ügyes vésnökök és segéd-munkások, vezetve saját nyomdászati tapasztalatai által, eredményre vezettek. Csaknem minden kiválóbb munka borítéka s egyéb nyomtatványok, meglepő színvegyülékben nála nyomattak. A pesti nemzeti szinház első színlapját is ő állította ki nemzeti, kék és kávészínben. A hazai borkereskedők, gyógy- és illatszerészek, kik azelőtt az áruikra való címpajzsokat jobbára bécsi vagy gráci, de minden esetre külföldi kőnyomóknál rendelték meg: ettől fogva Landererhez fordultak.

Midőn tehát a magyar kormány a magyar bankjegy-nyomda tervével foglalkozott, igen természetes, hogy szervezőjéül tüstént a színnyomatairól elhíresült Landerert szemelte ki. Tőle várta, s meg is várhatta, hogy szakismereteit fölajánlja e célra.

Landerer túltett a legvérmesebb reményeken.

A bankóprést a célnak teljesen megfelelőleg, s a mellett oly hirtelen varázsolta elé, hogy még a nyomdászok közt is átalános bámulatot keltett. A bankjegy-sajtó műszaki vezetését ő maga vállalta el, s így jó részben az ő érdeme azon izléses díszszel kiállított bankjegy, mely Kossúthbankó név alatt, mint egészen hazai gyártmány, a honi sajtó fejlettségének díszes, maradandó emléke.

Utolsó szabadságharcunk ideje alatt Landerer üzleti tevékenységét egészen Pesten központosította. Ő különben is sohasem fektetett valami nagy súlyt pozsonyi intézetére, melyet amint 1824-ben átvett, a pesti nyomda javára, hét sajtótól megfosztott s csak kettőt hagyott meg. 1848-tól kezdve az országgyűlések törvényileg Pestre tétetvén át, pozsonyi nyomdájának az utóbbi időkben majdnem egyedüli célja, az országgyűlési nyomtatványok kiállítása megszűnvén, az ottani nyomdát, az üzlet volt ügyvezetőjének Schreiber J.-nek örök áron eladta. Ettől fogva egész lélekkel munkálkodhatott Landerer, társa Heckenasttal, egyetlen de nagyszerű nyomdája fölvirágoztatásán.

1848 eseménydús esztendő a nyomdai műszergyártás történetében is.

Ez időben a Károlyi által behozott vas-sajtók gyorsan terjedtek el. Csakhamar hazai iparos vállalkozott készítésökre. Pesten 1848-ban Vankó Dániel gépész, a József-hengermalom gépgyára és vasöntődéjében gyártotta az első honi vassajtókat.

Egy szegény ördög, Kliegl József, bajai származású iparosunk, a betűszedő-gép hírneves feltalálója is azt hitte, hogy nagyszerű terve kivitelére elérkezett a «most vagy soha», s gépét Pozsonyból 1848-ban Pestre, az országgyűlés színhelyére hozta. De a hongyűlést akkor nagyobb gondok foglalták el, hogysem ily szerényebb, békés művekre is kiterjeszkedhetett volna figyelme. Kliegl találmánya 1839—40-ben Pozsonyban nagyobb gondozásban részesűlt, mint szabadságharcunk alatt. «Találmányáról — mondja Dienes Lajos — egy országgyűlés népe sokat és lelkesen beszélt egy időben, pénzt is adtak össze szép számmal (tíz év alatt 10.000 forinton felűl), de nem annyit, amennyi elég lett volna egy ilyen világ-érdekű eszme teljes életbeléptetésére.»

Kliegl terve szerint nemcsak egy, hanem

gyakran 3—4, sőt több betűt is egyszerre föl lehet szedni, mi a szedést annyira gyorsítja, hogy kézirással bajosan versenyezhetni vele. Ennélfogva tervének végcélja a gyorsírás helyettesítése, azáltal, hogy az elmondott szónoklatot tüstént sajtó alá lehetett volna venni.

E találmány, bár a maga idejében nagy zajt ütött, nem lehetett tökéletes, használható. Külföldön számosan kisérlették meg e régi eszme kivitelét; de senki sem tudott sikert aratni ebbeli fáradozásaival.

Kliegl gépe is, miután tulajdonosa a szabadságharc leveretése után sokáig nem jelentkezett, 1851-ben lakbér-hátralék fejében, Pesten a lövész-utcában, árverés alá került. Csakis Barta Károly és Bohus hazafisága menté meg művelődéstörténetünk e' becses ereklyéjét a szétszóratástól. Így került Kliegl szedő- és osztó-gépe a nemzeti múzeumba. Ma is ott eszi a rozsda.

A függetlenségi harc alatt Debreczen és Komárom nemcsak politikai, hanem nyomdászati szempontból is nevezetes szerepet játszottak. Debreczenben a városi nyomda számára Tóth Endre művezető kérésére, 1848-ban két vas-sajtó rendeltetett meg; de azért a következő évben,

Kolozsvárról vitt sajtón, onnan hozott nyomdászok nyomatták ki Debreczenben a függetlenségi nyilatkozatot. A komáromi nyomda pedig sok tekintetben vált érdekessé.

1848. május 8-án Szigler testvérek, a mostani birtokosok vették meg a komáromi nyomdát Weinmüller Franciskától. Rosz vásár lett belőle, mert műtermük már ezen év sept. 17-én, 405 ház és 5 templommal együtt porrá égett. Az átvett régi betűk, az ujonnan öntöttekkel és számos nyomatott árúval együtt elpusztúltak. Még a Vankó pesti gépésztől hozatott új vas-sajtó is annyira megrongáltatott, hogy csak nagy költséggel tehették hasznavehetővé.

De a haza legerősebb várában okvetlen szükség volt nyomdára. Ez indokból magyarázható, hogy a sajtó tetemes áldozattal, s az akkori közlekedési viszonyokhoz képest csodálatos gyorsasággal emeltetett ki hamvaiból, úgy hogy még azon évi nov. 3-án, ismét megkezdheté működését.

Ettől fogva az intézet Komárom minden csapásaiban, a bombázás és a függetlenségi harc legyőzetése veszélyeiben újolag osztozott. Alig állították föl valamely biztosnak vélt helyen, a

bombák mihamarább tovább űzték. A leghevesebb bombázás közben hurcoltattak a betűk egyik pincehelyiségből a másikba. Egyszer egy bomba a nyomda helyiségeibe is becsapott, de azonkívűl, hogy a sajtónál dolgozó két egyént három napra megsüketített, egyéb kárt nem okozott.

Itten Makk József Komáromi Lapok címmel, napilapot indított meg. Később Rózsafi Mátyás vette át a Komáromi Értesítőre változott újság szerkesztését. E csinosan kiállított lapokat eleintén 500, aztán 300 példányban nyomatták, előfizetők nélkűl. Úgy árulták a nyomda előtt, darabját három pengő krajcárért.

A komáromi nyomda bankóprés gyanánt is szolgált. Már a vár első bekerítésekor is nyomattak itt bankjegyek, melyek azonban soha sem jöttek forgalomba. Később, julius 13-diki kelettel, Ujházy László magyar kormánybiztos parancsára, a várban Szeremley felügyelése és működése mellett, két kőnyomó-sajtón, két pengő forintos, tíz és öt krajcáros bankjegyek, az úgynevezett «komáromi pénz» nyomattak. Ez a bankó, a vár föladása föltételei értelmében, a császáriak által fele értékben be is váltatott. A «komáromi pénz» izléstelen, piszkos kiállítású. Igen

meglátszik rajta, hogy csak «ex necessitate» készült.

Komárom capitulált! ez volt a végszó, inkább végső feljajdulás a magyar szabadságharc nagyszerű drámájában. Mi történt ezután nyomdászatunkkal, az eddigiekből könnyű kitalálni.

XII.

A zsandár-politika befolyása nyomdászatunk hanyatlására. — A nyomdász elveszti jobbágyait. — Censura, rendőri felügyelet név alatt. — Virágnyelv a sorok közt. — A párizsi államcsínyt egy pesti lap, mint távírói sürgönyt, másnap közli. — Szent-Erzsébet legendája a színnyomás haladását mutatja. — Hangjegynyomás. — Budapesten Röck gyártja az első gyorssajtót. — Az alkotmányosdi, majd az alkotmány hatása.

Sajtóügyünk fejlődése szorosan összefügg az ország politikai állapotaival. A német uralom s elválhatlan kenyeres pajtása az absolutismus, nálunk mindig sorvasztólag hatott e műipar-ág fejlődésére; alkotmányosság és szabadság, azon talaj, melyen mindig virágzott. A szabadságharc elfojtása után is, nyomdáink műszakilag és számra nézve, egyiránt rohamosan hanyatlottak.

Hanyatlás és emelkedés viszonylagos fogalmak. Műiparban ezek mércéjét az egykorú, ugyanazon műági állapotok a külföldön, képezik. Messze elmaradt e mögött a magyar nyomda, az önvédelmi harc utáni szélcsönd-uralta időszakban.

Egyik rendszer közvetlenűl a másik után következett. De a kirívó ellentétekkel űzött ezen

váltó-gazdaságot, a társadalmi fejlődés törvényei nem hagyták megtorlatlanúl. Az emberek közt nem válhat átalánossá azon ábrándos, de nemes áldozat az eszme érdekében, hogy egy varázsintésre lemondjanak legtermészetesebb, legjogosultabb, mert *megszokott* érdekeikről, életmódjuk és gondolkodásukról.

Mintha csak a mesebeli tündér-királynő egy suhintására lettünk volna modern állammá. E hirteleni és erőszakos átalakulás készületlenül érte iparosainkat, csakúgy, mint földbirtokosainkat. Nemcsak a földbirtokos, az iparos is elvesztette jobbágyait; miként amaz földjét, úgy ez mesterségét, ezentúl szabad munkával és szabad munkással kényszerült műveltetni.

Jóakaratúbb kormány némileg segíthetett volna a bajokon, de az sem szűntetheti meg teljesen. A céhek atyáskodó kötelékéből még ki sem bontakozott iparosokra gygási erővel zúdúlt rá a szabad verseny; de nem történt egy batkányi sem, versenyző képességük kifejlesztése, megszilárdítása érdekében.

Legkiválóbb nyomdászaink nem tudják magukat beleélni az új állapotokba, s tevékenységök elalél. Landerernek utolsó nevezetes vállalata a

bankjegy-nyomda. Egészsége megrendült, s fájdalmas betegségéből 1854-ben szabadítá meg a halál. Károlyi, munkakedvét vesztve, csak régibb kiadványai utánnyomatásával foglalkozott. 1863. apr. 27-én bekövetkezett elhunyta után, családja 1867-ig igazgató által kezeltette az üzletet, mely fejét vesztve, szembeötlően elmaradt a haladó világtól. Végre is árúba bocsáttatván, Bucsánszky vette meg 16.000 forintért, azaz olcsóbban, mint amennyi az előtt az üzlet évi jövedelme volt.

A szolgaság emberei, megtizedelt, részben vagyonától, szabadságától pedig egészen megfosztott nemzetünk kezében nem vélték tanácsosnak továbbra is meghagyni a sajtót. Vámot vetettek a gondolatra: behozatott a censura, ha nem is névleg, de lényegileg. Mert Ausztriában állítólag sajtószabadság volt, s csupán a kihágások meggátlása szempontjából pótolta az előzetes vizsgálatot, az utó-censura rendőri felügyelet név alatt.

Káros és veszedelmes minden iróra, de különösen a hírlapszerkesztőkre. A rendőrség vérig zaklatta irodalmunk szegény napszámosait, a hírlap-bélyeg behozatala által különben is eléggé sujtottakat. Ki kellett nyomatni az egész újsá-

got, s akkor két kefelevonatot küldeni fel a policiára. Voltak lapok, ilyen különösen a pátens korában Ballagi Prot. egyházi és iskolai lapja s Tóth Kálmán Bolond Miskája, melyek szüntelen lefoglaltattak. S minő indokokból!

Spanyolországban az inquisitio garázdálkodásai alatt, kijelöltettek azon szók, mint pl. fata, melyeket kiejteni sem volt szabad. Nálunk is elkészűlt a közönség szeme elől eltiltott szók lajstroma, a capite Kossuth, meg a lázító «éljen».

Olykor egy ilyen végzetes szó, vagy a magyarúl csak dadogó censorok által félremagyarázott kitétel miatt, köz-csendháborítás címén, lefoglalták az egész lapot. Hiába volt aztán a Polizey-Chef előtt minden bizonyítgatás. A censornak, mint hivatalos tekintélynek nem volt szabad engedni, a Chef meg hogyan itélhette volna meg az ügyet, mikor magyarúl egy árva szót sem tudott. Mit volt mit tenni, ujra kellett nyomatni az egész lapot.

S az intéző körök ugyan mit értek el mind ezzel? Azt, hogy a nemzetet megtaníták a sorok közt olvasni. A madár fiaihoz, a Walesi bárdok, azon gyászos kor dicső termékei, s a nemzet megérté, hogy hozzá szól a madár, hogy ki az az

Eduárd. Utóljára — írja Tóth Kálmán — egész virágnyelv fejlődött ki közöttünk, melyet mi megértettünk, de a policáj urak nem.

Mig itthon effajta szomorú körülmények gátolták a nyomdászat előhaladását; azalatt a szomszéd országokban ujabb ipari fölfedezések sietnek segítségére. Külföldön a villany-távirda átalános elterjedést nyert. Nálunk a csupán névleg magyar, egyébként a német kormány érdekeit szolgáló Magyar Hirlap az egyetlen, mely anyagilag megbírja a távirda használatával járó tetemes költségeket. Egyedül ez adott sürgönyöket, s nagy föltűnést keltett, midőn ebben 1851. dec. 3-án reggel, az azelőtti napon Párisban végbe ment államcsiny már közöltetett.

A külföld műszaki haladásának csak némi viszfényeként tekinthetjük, hogy hazai nyomdáink, ez időben, némely különlegességek kivitelét is megkisérlék. Igy a tökélyesbűlt színnyomást, mely szines alap, kezdő betűk vagy föliratok alkalmazásában áll. A szines, különösen vörös és kék betűket, már a szerzetesek is használták kézirataikban. E szokás a könyvnyomdászatba is átment.

A szent István társulat érdeme, hogy száz

példányban, közel 7000 forint költséggel, 1857-ben kiadta az «Erzsébet Albumot», s ezzel hazai művészetünknek alkalmat adott a színnyomás terén való képessége bebizonyítására.

«Magyarországi szent Erzsébet legendája» középkori és mai irásmóddal van kiállítva. Az arany, ezüst és kék szinű címlap, melyen a magyar és thüringiai címer közt szent Erzsébet alakja látható, a tárgyismerők egyhangu véleménye szerint, valódi remekmű e szakmában.

A legenda eredeti címe:

«Dychewſeeges zent Erſebeth Azzonnak innepeerol ki vala Magyary Andre kyralnak Leanya,» s e minuskel betűkkel huszonkét lapra terjed. Diszes szegélyeiben minden lapon, szent Erzsébet életéből különböző jeleneteket ábrázoló kép foglaltatik. E műremek Beimel J. és Kozma Vazul nyomdájában, a nyomdafelügyelő Kocsi Sándor által sajátkezűleg készíttetett. Kocsi úr ezzel a magyar műipari előhaladottságnak oly becsületet szerzett, melyet külföldi szakértők is teljes elismerésökkel méltányoltak.

Műtani haladást jelez a nyomdászat történetében Sanleque Jakab párisi betűöntő találmánya a XVII. század elején. A fölfedezés kalapos

szeghez hasonló, szétszedhető hangjegy-betűk nyomdai alkalmazásában állott. Kő- vagy acélmetszéssel a zeneszöveget nem lehet oly parányi helyre szorítani, s oly tisztán kiállítani, mint nyomatással. S a hangjegy-szedés e szép módja meghonosult nálunk is.

Emich Gusztáv nyomdájában így jelentek meg az «Aranykor» és «Lantos» zenemű-folyóiratok, a Mátray-féle «Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból», valamint Szepesi «Áhítat gyakorlatai». Legujabban Steinfeld Béla tűnt ki, a sárospataki ref. főiskola sajtóján készített, textus szedésű, szabatos hangjegynyomásával.

A horgoló-minták és himző-recézet nyomatása már századunk találmánya. Mi legelőször az ötvenes években próbálkoztunk meg velök.

E szedett mintáknál, a különböző színeket különféle alakok pótolják. Részemről sokkal helyesebbnek tartanám, ha a mostani abracadabrák helyett, nemzetközileg állapítanák meg, hogy a színjelölés, a címertani (heraldikai) színezés alapján történik.

Az ötvenes években, a kőnyomás üzésére, épen úgy mint a könyvnyomtatásra, a legfelső po

litikai hatóságtól kellett engedélyt kérni. Az ennek kieszközlésével összekötött akadályok okozták leginkább, hogy 1852—60-ig Pesten csak nyolc, Budán csak két, s a vidéken összesen csak tíz kőnyomó intézet létezett, melyekben többnyire csak folyó munkák végeztettek, jó magas áron.

A tökélyesbült nyomda-gépeknek e korban is akadt magyar készítője. Magyarországon az első gyorssajtót, valamint a szorító és simító-gépet Röck István budapesti gépgyára készíté 1859-ben. Még ez évben innen rendelte meg Frics József, a debreczen-városi nyomda művezetője, a csinos munkára nélkülözhetlen szorító és simító gépeket: míg a betűket, szegleteket és cifrázatokat Haase prágai gyárából hozatta. 1860-ban pedig a debreczen-városi nyomda ugyancsak Röck István gyárából kapta új gyorssajtóját. E gyár, szakférfiak tanúsága szerint, oly célszerű és szilárd készítményeket szolgáltatott, melyek a külföldi gyártmányokkal bízvást versenyezhettek.

Midőn nemzetünk 1860-ban ujra föllélegzett, a szabadabb szellem nyomdáink számát is tetemesen szaporítá. Ez évben, ifj. Emich Gusztáv és Szabó József nyomdászok adatai szerint, Pesten már 12 nyomda létezett, u. m. Trattner

Károlyi, Landerer és Heckenast, Beimel J. és Kozma Vazul, Emich Gusztáv, Müller Emil, Herz János, Engel és Mandelló, Werfer Károly, Wodianer Fülöp, Gyurián József, Bucsánszky Alajos és Boldini Róbert nyomdái. Csak ős Buda maradt hátra, a maga megcsontosodott két nyomdájával, az egyetem és Bagó Mártonéval. A szoros értelembe vett Magyarország vidéki városaiban pedig 54 intézet működött.

Csupán a budapesti üzletekben, a kézi sajtókat nem is számítva, 42 gyorssajtóval dolgozott háromszáz nyomdász és számos segédmunkás. Valószinűségi számítás nyomán, vegyük fel, hogy mindegyik gyorssajtón óránként ezer példányt készítettek el, akkor valamennyin, tíz óra munkaidőt számítva, 420.000 ívet nyomhattak. Ekkoriban már minden politikai napilap reggeli számai éjjel kerültek sajtó alá.

A kőnyomást is, szines és krétanyomásra, nálunk 1860 óta alkalmazták. Az ujonnan keletkezett effajta intézeteket külföldről hozott új találmányú gépekkel szerelték fel, és több bevándorolt olasz és német kőmetszőnek és kőnyomónak adtak munkát.

1866-ban, a hazai szabadabb légkörben, nyom-

dáink Budapesten tizenhétre, vidéken százötre szaporodtak. S az alkotmány visszaállítása 1867-ben, magával hozta a nyomdászat ujabb emelkedését is. Igaz ugyan, hogy ez a haladás nem annyira műszakilag, mint inkább a számra nézve áll. De másfelől nyomdászaink társadalmi helyzetének emelkedése határozottan az igáit lerázott szabadabb kor következménye.

XIII.

A nyomdászok társadalmi egyesűlése. — Mi az iparszabadság eredménye? — A nyomdászok önképzője. — Egészségügy. — Ünnepélyek. — Nyomdász-szaklapok. — A szédelgés s az izgatók létrehozzák a strikeot. — Izgalmas jelenetek, harc és háború. — Menenius Agrippa meséje igazat mondott. — Idűlt baj az ármozgalom. — Újítások a nyomdai személyzetben: gyakornokok, nők, siketnémák. — A szedők keresete.

Egy nagy horderejű lépés, a nyomdászok társadalmi egyesülése, mire pár évvel azelőtt még csak nem is gondoltak, 1866. julius 22-én megtörtént. A lipcsei és bécsi társulatok mintájára, Buschmann Ferenc elnöklete alatt, megalakúlt az első magyar munkás-egylet, a «könyvnyomdászok önképző-egylete». Ebből nőtte ki magát a «magyar könyvnyomdászok és betűöntők egylete», mely központja minden magyarországi nyomdász-, sőt úgyszólván valamennyi munkásszövetkezetnek.

A munkások sociális mozgalma vezetésére, valóban leghivatottabbak a nyomdászok, mint azon iparág művelői, mely kiválóan értelmi ke-

reset. S csakugyan nálunk épen mint külföldön azt tapasztaljuk, hogy a munkások közt a nyomdászok a szóvívők, utánok megy mind a többi.

A nyomdászok és betűöntők egylete sem maradt elszigetelten. Azóta számos különböző célú munkás-egylet alakúlt a hazában, melyek a főegylettel szervi, vagy csupán érdek-kapcsolatban állanak. Ilyenek a nyomdász- és gépmester-clubok, dalkörök, özvegy- és árva-, rokkant-, munkaképtelenné vált nyomdász-segélyező egyletek, temetkezési egylet stb. Az egészségügy is meglehetősen rendezve van nálok.

Betegsegélyző és temetkezési egyletet, nyomdászaink még 1848-ban alapítottak, melynek alaptőkéje azonban, a ránkborúlt absolutismus idején rendőrileg elkoboztatott. Jogos tulajdonukat az illetők, nagy bajjal szerezhették vissza, s mikor megkapták, nem a kijelölt célra fordították. Mert a tőke, akkori nyomdáink közt, a személyzet számaránya szerint szétosztatván, abból csupán a Landerer és Heckenast-féle nyomda szervezte saját betegsegélyzőjét, melyet éveken át, tagdíjakkal tartott fenn. 1862-ben aztán, megalakúlt az átalános nyomdász-segélyző egylet. Az új egylet megfelelt céljainak, s működése kö-

rét még a rokkantakra, özvegyekre s árvákra is kiterjeszté. Jelenleg 18.000 frtra becsült ház és 14.000 frt készpénzből álló alappal rendelkezik, s most két éve egyesülvén az önképzővel, működését, tagjainak szellemi kiképzése mellett, átútazó és munkanélküli szaktársaik segélyezésére is kiterjeszti.

A részvény-nyomdák keletkezése korában, e humánus intézmény azzal gyarapíttatott, hogy az űzleti nyereség egy kis része félretétetett, az illető nyomdai személyzet beteg tagjainak gyámolítására. Igy a Franklin-társulatnál, a mellett, hogy a Heckenast-féle 1200 frtnyi alap híven kezeltetik, egy 1000 frtos külön segélyző alap is létezik, mely évenként, a mérleg-készitésnél bizony összeggel szaporítva, a társulat évi számadásaiban kimutattatik. Az intézet munkásainak rendkívűli segélyezésére szolgáló külön alap létezik még az Athenaeum- és a Pesti részv. nyomdában.

Nyomdászaink közt szokásban van, hogy beteg társaik névsorát hírlapokban közlik. Ez a lajstrom, a működő segédek számához képest, rendesen igen hosszú. Mert a nyomdai foglalkozás nem tartozik az egészséges munkák közé.

Gyakori jelenség, hogy a nyomdász-segédek a feszített munka, a gyakori éjjelezések miatt, idegessé lesznek, miből több kór fejlődhetik. A sok állástól lábukon viszértágulatokat kapnak. A betűket gyakran szedik szájukba, mi nyálpazarlást és emésztési zavarokat okoz. Szembajok is gyakoriak. Tüdőbajban 25% hal meg, s Neufville szerint szintén igen sok nyomdász-segédet öl meg a tisztátalanság által előmozdított hagymáz. Betűöntők szintén igen ki vannak téve a súlyos kórtüneteket okozó idült ólommérgezéseknek.

Látjuk ebből, hogy az egészségügy terén is elegendő dolga akad az egyleti működésnek. S becsületére válik a nyomdászoknak, hogy műiparosaink között ők tudnak legtöbb egyletet fölmutatni. Maradandóbb nyomdász-szövetkezetek léteznek Budapesten, Debreczenben, Kolozsvárt, Pozsonyban, Pécsett, Zágrábban, hol a Segélyezés és Önképzés című egylet 1873-ban állomásközvetítést szervezett; Kassa, Nyitra, Nagy-Szeben, Brassó, Nagy-Várad, Temesvár, Szeged, Eszék, Zára, Vácz, Eger nyomdász-egyletei már inkább csak időszakiak.

A magyarhoni nyomdász-szervező-bizottság, Horvátország s Erdélyen kívűl, Magyarország

nyomdászait 1870-ben, Pest, Pozsony, Pécs, Temesvár, Nagyvárad vagy Debreczen és Kassa, egyleti központi helyek körébe csoportosította. Ezen egyletek célja: «tagjainak betegségükben heti segélyt, halál esetében temetési költséget és átútazó műtársaknak úti segélyt nyújtani; továbbá tagjai szellemi kiképeztetésének előmozdítása és anyagi érdekeik folytonos megóvása». Legújabban *általános magyarországi nyomdászgyűlés* egybehívását kezdik pengetni. Még a jelen évben összesereglendő kerűleti gyűlés közvetlenűl összeköttetésben állana, az ugyanakkor űlésező általános magyarhoni gyűléssel. A kerületi gyűlés hivatása lenne, a budapesti egylet végleges szervezése, illetőleg a vidéki fiók-egyletekkel való érintkezés módjának megállapítása.

Az iparszabadság hatása a nyomdászok társadalmi helyzetére kezd megvilágosodni előttünk. A szabadság eszméje értelmezi magát a gyakorlatban.

Mivel szabadságunk óta az ipar munkásaival szemben egyre emelkednek igényeink: kézzel foghatólag bebizonyúl, hogy a szabadság csak akkor ád erőt, ha értelmi fejlettséggel, szakképzettséggel, gyakorlottsággal párosúl. E fejlődési

menetben a szabadság tehát megteremté azon szükségérzetet, hogy az oktatásügy új irányban, az ipar terén is kifejlesztessék. Az országos magyar iparegyesület fel is szólalt az ipariskolák érdekében. S ily intézeteink nemcsak a fővárosban, hanem, bár lassanként, a vidéken is terjednek. Üdvös voltuk indokolására elegendőnek tartjuk a helyzet megismertetését.

A munkaadók a munkásokkal szemben egyre fokozottabb mérvű kívánalmakkal lépnek fel. Azelőtt a szedőtől egyebet nem kívántak, mint hogy írni és olvasni tudja az alkalmazási helyén divatozó nyelvet. Máskép van az most, és majd máskép lesz az idővel. Polyglott országunkban ma már nem kell az egynyelvű szedő; az okvetlen szükséges magyaron kívűl tudnia kell a szedőnek még valamely honi nemzetiség nyelvét, vagy bírnia kell a francia, angol nyelvet, s javára válik ha még a könyvelőséghez is ért egy keveset.

Nyomdászaink a kor eme követelményeivel szemben önképző köreikben igyekeznek megszerezni a kellő ismereteket. Összes művelődési törekvéseiknek önképző-egyleteik képezik központját. Hogy megértsék a mit szednek, önképzőjükben felolvasásokat tartanak, melyeknek

erkölcsi célja is van: érdekkeltés által akarják elérni, hogy a felolvasásokra eljárva, ott kedélyes társaságban, úgyszólván akaratuk ellenére feledjék el a kocsmát aljas örömeivel egyetemben.

Azonkívűl az esti órákban rendeznek magyar, német, francia tanfolyamokat. Tudatával bírván annak, mily nagy jövő vár a gyorsírásra, ha majd képesek lesznek, közvetlenűl gyorsírási kéziratokat szedni: gyorsírási tanfolyamot is nyitottak.

Nem kevésbé üdvös hatású lenne, a jó részben a milanói nyomdász-tanoda mintájára tervezett «tanonc-iskola».

Szerény pénzviszonyaikhoz képest művelődési segédeszközűl a tagok használatára meglepően szép könyvtárat gyűjtöttek. Kétezer kötetre menő lajstromozott magyar-német könyvtáruk a legnagyobb rendben kezeltetik, s már eddigelé lételt adott a budai nyomdász-olvasókör, a váczi és egri fiók-egyletek könyvgyűjteményeinek.

Nagyban emeli könyvtáruk értékét Schweiger Mór úr ajándéka, a Franklin-társulat nyomdájából kikerült nyomtatványok gyűjteménye, mely esedékes munkákra s egész művekre terjed ki, s valódi iskolája a szép ízlésnek, melyet amaz intézet dús irásválasztékával kifejtett. 1868-ban, az

önképző kezdeményezésére nyomdai termékek kiállítása is rendeztetett, melyen a fővárosi intézetek nagy része mellett, több vidéki nyomda is szépen volt képviselve.

A szoba-munkás szedőkre nézve életkérdés az időnkénti szórakozás. A nyomdász-egyletek tehát rendeznek bálokat, majálisokat, társas estélyeket, műkedvelő előadásokat, tartanak zászlószentelést, dalestélyt, s a mi szintén egy neme az ünnepélynek, rendeznek még versenyszedést is.

A nyomdász-egyletekből indúlt ki azon eszme, hogy a nyomdászoknak is tisztelniök kell műiparuk múltját, s annak *emlékünnepélyekkel* szükség áldozniok.

Így tartatott meg 1871-ben öt budai egyetemi nyomdász ötven éves jubileuma, 1872-ben a pécsi nyomda száz-, a kassai Werfer-féle akadémiai könyvnyomda ötven éves örömünnepe. 1873-ban a nyomdászatnak Magyarhonban meghonosítása emlékünnepélyét nemcsak a magyar tudományos akadémia, hanem a nyomdászok is megünnepelték a lövöldében, szegedi, kolozsvári, debreczeni, pécsi, pozsonyi, bécsi és brünni műtársak jelenlétében. Azóta pedig a Guttenberg-ünnepélyek megtartása állandósúlt nálok. A kö-

vetkező évből valók azon, díszes kiállításban megjelent «Emlékbeszédek, melyek sz. k. Debrecen város könyvnyomdájában működő két veterán nyomdász, Csontos Ferenc és László Lajosnak 1874. jul. 18-án tartott félszázados emlékünnepélyekor elmondattak.» Legújabban meg Czéh Sándor magyar-óvári nyomdász ötven éves jubileumát ülték meg. «A váci első nyomdai szabadalom százados évfordúlója 1875-ki julius 11-én tartott emlékünnepélyére» pedig, Karcsú Antal Arzén, a sz. ferencrendi váci kolostor főnöke, a váci könyvnyomdászat történetét írta meg.

Nyomdászati szaklapjaink is megindúltak. Eddigelé valamennyi közt legkülönb volt az 1865. okt. 15-étől 1867 végéig Tóth István érseki lyceumi nyomdász által szerkesztett «Gutenberg, a nyomdászat s a vele rokon szakmák közlönye», Egerben. 1869-ben indúlt meg a magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők közlönye, a most is élő «Typographia», magyar-német nyelven. Ezeken kívűl Aranyossy adott ki «Könyvnyomdászati füzeteket». Zágrábban 1874. októberében támadt a «Radnicky privatelj. — Der Arbeiter-Freund», horvát-német nyomdász-lap, melyet azonban a következő évben, 24. száma megjelené-

sekor, a kapitányság betiltott. 1869-ben «Revisio!» című magyar-német élclap létezett. «Savanyú», «Häring» és «Mitrailleuse» című nyomdász-élclapok is keletkeztek. Időnként jelentek meg a «Darázs», «Maculatura», «Typographia», «Fullánk» (Pécsett), «Bester Lloyd» és «Uchatius» alkalmi lapok. A ma is fennálló fővárosi «Munkás-Heti-Krónika» és «Arbeiter-Wochen-Chronik» című munkás újságokat szintén jobbára nyomdászok szerkesztik.

E békés tevékenység közben a műipari találmányok hatása az összes társadalomra, s még inkább az elharapózott szédelgés, fonák helyzetbe juttatá a nyomdászokat.

A magas százalékra dolgozó tőkepénzesek birtokában lévő, fokról-fokra tökélyesbült gépek mindíg több munkaerőt pótoltak, s szaporábban alkalmaztatván, mind számosabb munkástól vették el a megélhetés eszközeit. Az emberi munkaerő kinálata szaporodásával karöltve járt a munkadíjak csökkentése. Ezáltal élesebbé váltak az osztály-ellentétek, s a munkásokat belehajtották, a szédelgés korában csakugyan létezett kizsákmányolási rendszer erőszakos leküzdésébe. Külföldről jött behatások végleg megérlelték a buda-

pesti nyomdász-segédek körében a gondolatot, hogy sorsukon törik-szakad javítani kell.

Az önképző-egylet kebelében megfogamzott a strike eszméje. S a műtársak 1870-ben elhatározták követeléseik erőszakos keresztűlvitelét. A munkaszünet beállott. Budapesten a napilapok felényi, a hetilapok részben, s negyedrésznyi tartalommal jelentek meg; esedékes munkát nem vállaltak a nyomdák.

Két tábor alakúlt: egyikben a nyomdatulajdonosok és szerkesztők, másikban a munkások csoportosúltak, parányi kivétellel mindnyáján.

Minő ferde helyzet! Ellenséges táborokról kell szólanunk, a béke munkásai történelmében. Kétségbeesett harcról, melyet, egymást fojtogatva, a béke munkásai s munkaadói vívnak egymással. Mindegyik küzd a létért, s jaj a gyöngébbnek.

Az ádáz harcot segíti az internationale-bizottság, mely egyfelől segélygyűjtéssel, másfelől izgató szónoklatokkal tartja társaiban a lelket.

Hogy a tömérdek gép alkalmazása által százezrek osztályrésze lesz a koldusbot, — így szólnak vezéreik a tömeghez — hogy a gépek miatt millióknak kell durva bánásmód, potom munkadíj mellett dolgozni, ennek okai nem a gépek,

oh, hisz azok «világ-üdvözítő» segédeszközei a szabadságért küzdőknek, — hanem társadalmunk hibás berendezése. E gépek egyesek tulajdonát képezik, a helyett, hogy az *összesség* birtokában volnának. — Egy hang közbe kiált: «La propriété c'est le vol!» (Éljen, hurrá!)

E miatt aljasultak a gépek, minket kizsákmányoló eszközökké. De a fosztogatók átkos szerdéket kapargattak össze, mert az alatt saját sírásójukat erősítették, szaporítva az éhező, a kenyér és a szabadság után törekvő proletárokat. Tekintse bár a rövidlátó a gépeket ellenségeiként, mi boldogabb jövő úttörőiként szemléljük. A gépek tömeges alkalmazása nagy üzletforgalmat igényel, mely egymásután nyomja el a kisiparosokat, elsöpri a proletár s a pénzes zacskó között álló középosztályt, s a modern államokban két pártot teremt: szegényt és gazdagot, két pártot, melyek élethalálra küzdenek egymással, stb. stb.

— A küzdelmet látjuk, s mögötte álmélkodva vesszük észre, hogy Proudhon megszólalt Budapesten.

A budapesti könyvnyomdászok általános közgyűlésén egetverő éljenzés közt jelenti Trócsányi jegyző, hogy «január 24-én bejött táviratok min-

den nyomdából ugyanegy szellemben jelentik, hogy az összes személyzet felmondott.» Aztán egy-két hétig erősen áll mind a két fél.

De már a harmadik heti munkaszünet után némelyek, különösen a családos segédek, kezdik megérteni Menenius meséjét. Kénytelenek munkába fogni. Társaik szitkai kisérik őket a műtermekbe.

A nyomdatulajdonosok becsületszavukra fogadták meg egymásnak, hogy a munkások legtöbb kivánalmát meg nem adják. S nem tágítnak. A gyöngébb kénytelen engedni. A harmadik hét végén, mikor a nemzetközi bizottság által gyűjtött pénzösszeg elfogyott, a nyomdászok munkaadóikkal úgy a hogy kiegyezve, lassanként viszszamentek elhagyott helyiségeikbe.

De azóta folytonos, idűlt bajjá vált az árszabály miatti villongás. 1872-ben strike Zágrábban és Segesvárt, de kiegyeznek; árszabálymozgalmak Budapesten, Váczon és Pozsonyban. Következő évben a pozsonyi strike négy egész hónapig tart, Budapesten és Túrócz-Szent-Mártonban ármozgalmak. 1877-ben Zágrábban részleges strike, a nyomdából kilépetteket két budapesti és öt bécsi odaútazott szedő helyettesíté. Budapesten

most is vannak úgynevezett «zárolt üzletek», vagyis, ahol az egymással solidaritásban álló nyomdászsegédek nem vállalnak munkát. 1870-ben, az átalános strike után, az osztr.-magyar nyomdász-szövetség Pesten tartá nagy-gyűlését, mely, Szőllősy M. úrtól nyert értesülésünk szerint, többi közt, a köv. határozatokat hozta: 1. a tömeges munka-felmondások kerülendők, célszerűbb lesz üzletenként strike-olni. 2. Sok helyütt még éjjeli munkákra is gyermekeket alkalmaznak; e visszaélésre a kormány figyelme emlékiratban hivassék fel. 3. A segédek, ha csak lehet, takarék-egyleteket és társulás utján nyomdákat alapítsanak.

Effajta mozgalmak s a szabad verseny arra serkenté a tőkepénzeseket, hogy minél olcsóbb, eddig fölhasználatlan hevert munkaerőt kutassanak föl. Fürkészésök eredményeként, a nyomdai személyzet körében nevezetes újítások történtek.

Az úgynevezett *gyakornokokat* (volontär), a hosszabb ideig zárolt Légrády testvérek üzlete alkalmazza legnagyobb mérvben, s az ő nyomtatásainak sajtóhibás és incorrect volta kétségkívűl ezen kicsapott diákokból s a nép söpredékéből toborzott gyakornokok gyakorlatlanságának tulaj-

donítandó. Nyomdászi szakkörök ezek működését szintúgy elitélik, mint a *nőkét,* kiket nálunk legelőször, az «Abaújmegyei Közlöny» szerint, még 1867-ben Werfer Károly, kiadó-nyomdász Kassán, alkalmazott szedőkűl. Később, 1870-ben Rudnyánszky Antónia könyvnyomdájában Budapesten már húsz nő tanúlta a betűszedést. Az előző évben pedig egy részvény-társulat hatezer forinton Robonyi Gézától megvette a váci nyomdát, melyben ettől fogva «A váci siketnémák összműködő iparintézete» cég alatt *siketnémák* végzik a könyvnyomtatást.

Főcélja e nyomdának, az emberiség ama szerencsétleneit kiképezni a nyomdai műiparban, hogy nagykorúságokat elérve, tisztességesen megkereshessék kenyeröket. És valóban, a siketnémák, az illető nyomdavezetők dicséretére legyen mondva, folyton szép előmenetelt tanúsítanak s mellettök csak egy-két nem siketnéma egyén nyer alkalmazást.

A mi a rendes szedők fizetését illeti, az a különböző vidékek, s az illető egyén ügyessége és hasznavehetősége szerint, rendkívűl különböző. Budapesten a segédek legmagasabb heti keresete 33 frt 50 kr., a Franklin-társulatnál (egy számoló

szedőé); legcsekélyebb 2 frt, a Weissmann testvéreknél. Vidéken legtöbbet fizet három pozsonyi nyomda, Angermayer K., Koch A. és Nirschy F., hetenként 22 frtot; legkevesebbet Wagner András vukovári nyomdája, t. i. 2 forintot.

Átlag azonban nálunk a segédek legtöbbet keresnek a fővárosban: hetenként 14 frt 82 krt, aztán Drávántúl: 13 frt 88 krt, a szorosabb értelemben vett Magyarország vidéki városaiban 10 frt 87 krt, végre legkevesebbet a királyhágóntúliak: 9 frt 56 krt. Az egész magyar birodalomban tehát egy-egy nyomdászsegéd heti keresete átlag véve 13 frt 31 kr.

XIV

Úri könyv-iszony. — A hirlapirodalom buján tenyészik. — Budapesten jelenleg annyi a nyomda mint Lipcsében. — Vidéki nyomdáink. — Miről nevezetes Békés, Czegléd, Nagy-Kőrös? — Emich érdemei. — Márk krónikája. — A Franklin-társulat. — Találmányok behozatala. — Kőnyomda és egyéb sokszorozó iparágak. — Papirgyártásunk. — Az új ipar-társulatok sikertelensége. — A szédelgés visszahatást szült az iparszabadság ellen.

Néhány év óta nyomdáink feltünő mérvben szaporodnak. Mi okozta e lendületet? Annyi bizonyos, hogy nem a könyvek kereslete.

Szinte visszataszítóvá kezd már válni az előkelőbb köreinkben elharapózott könyv-iszony. Ne keressük e kórjelenség okát, bár világos, hogy létezik a baj. E tekintetben, legelső könyvkiadó üzletünk, a Franklin-társulat idei üzletjelentésében híven illustrálja állapotainkat im e soraival: «Ama legyőzhetlennek látszó kedvetlenség, melylyel úgynevezett magasabb és vagyonosabb társadalmi osztályaink a könyvvásárlás iránt viseltetnek, még nagyban fönnáll, s e téren még mindig csak a kevésbé tehetős osztályokban, mint lelkészek, tanítók, gazdatisztek stb. körei-

ben találjuk egyedüli fogyasztóinkat. Ennek folytán nagyobb műveink, mint pl. Horváth Mihály Magyarország történelme (8 kötet), Toldy Ferenc Magyar költészet kézikönyve (5 kötet), Mommsen Rómaiak története, magyar fordításban, melyek bármely nemzet irodalmának diszéűl szolgálhatnának, de terjedelmük miatt drágábbak s így csak a tehetősebbek által vásárolhatók — alig megnevezhető csekély forgalomban vannak.»

A nyomda-szaporodás legfőbb emeltyűjét a szerencsésebb alakulású politikai viszonyokban kell keresnünk. Ennek nyilvánulása, a tán nagyon is buján tenyésző hirlapirodalom. Az előadottak után ne csodáljuk tehát, ha a journalistikát sokan a tudományosság fattyúgyermekének tartják, mely anyját kiszorítással fenyegeti.

Ma már (1877), a hirlapbélyegnek a magyar országgyűlés által, 1870. jan. 1-sején történt eltörlésével elősegített 268 magyar, 146 idegen nyelvű, összesen 414 hirlap és folyóirat jelenik meg a magyar korona területén. Ez rugtatta föl legújabban roppant módon nyomdáink számát. Elannyira, hogy a jelenleg végéhez közelgő 1877-ik évben Budapesten 51 nyomda áll fenn,

vagyis éppen annyi, a mennyi Lipcsében, nagy Németország központi könyvkereskedő városában; a magyar birodalom vidéki községeiben pedig (beleértve a közjogilag ide tartozó Dalmátiát is) 198, összesen tehát a magyar korona területén 249 nyomda-üzlet működik.

Budapesti nyomda-cégek 1877-ben: Államnyomda, Angol gyorssajtó ny., Athenaeum, Bagó Márton és fia, Bartalits Imre, Bein G. (az év elején: Első külvárosi könyvnyomda), Bendiner és Grünwald; Birkholz, Vajda és Pressburg, Burián Mór, Buschmann Ferenc, Chorin H. és társa (előbb Reach Zsigmond), Deutsch Mór, Egyesületi nyomda, Egyetemi nyomda, Fanda József (előbb Fanda és Frohna), Franklin-társulat, Fried B., Goldstein Mór, Gossler B. A., Gutenberg könyvny., Herz János, Hompertz Mátyás, Hornyánszky Victor, Hungaria, Kertész József, Khór és Wein, Kocsi Sándor, Kunossy Vilmos, Laufer Ignác, Légrády testvérek, Lonkay Antal, Löw Ede, Markus L. (az év elején Dessauer Miksa), Munkás-Heti-Krónika nyomdája, Münster Károly, Neuer Ignác, Otto testvérek, Pesti könyvnyomda részv. társ., id. Poldini Ede, Posner Károly Lajos, Ró-

zsa Kálmán és neje (előbb Bucsánszky Alajos), Rigler József Ede, Rudnyánszky Antónia, Schlesinger és Wohlauer, Sédy I., Stern K., Szentkirályi Márton (előbb Szentkirályi és Kornis), Weissmann testvérek (előbb Heller József), Wilckens Gyula, Wodianer Fülöp, Zeisler M.

A jelen év folytán megszünt Beck Nándor, Minerva részvénytársaság, Schwarz Zsigmond és Stärk Lipót-féle üzleteket természetesen kihagytuk a számításból.

Vidéken: nyolc nyomda van Pozsonyban; hét Zágrábban; öt Nagy-Szebenben és Temesvárt; négy Aradon, Kolozsvárt és Pécsett; három nyomda létezik Brassó, Debreczen, Eszék, Fiume, Győr, Gyulafehérvár, Kassa, Nagy-Várad, Nyitra, Szeged, Ujvidék, Zára; kettő Baja, Balassa-Gyarmat, Eperjes, Gyöngyös, Kecskemét, Kaposvár, Kőszeg, Lőcse, Maros-Vásárhely, Miskolcz, Nagy-Kanizsa, Raguza, Rima-Szombat, Segesvár, Sopron, Szatmár, Székes-Fejérvár, Szolnok, Szombathely, Trencsén, Ungvár, Vácz, Zombor; egy nyomda Balázsfalva, Békés-Csaba, Beregszász, Berettyó-Ujfalu, Beszterczе, Beszterczebánya, Csik-Somlyó, Deés, Déva, Eger, Érsekujvár, Esztergom, Fehértemplom,

Félegyháza, Galgócz, Gyula, Hódmező-Vásárhely, Igló, Jászberény, Kalocsa, Karansebes, Karczag, Károlyváros, Kattaró, Keszthely, Komárom, Lo-soncz, Lugos, Magyar-Óvár, Makó, M.-Sziget, Medgyes, Mező-Túr, Mohács, Munkács, Nagy-Bánya, Nagy-Becskerek, Nagy-Enyed (év közben megszünt), Nagy-Károly, Nagy-Kikinda, Nagy-Szombat, Nyiregyháza (év elején kettő volt, de a Dobay Sándor-féle nyomda közelébb megszünt), Ó-Orsova, Oravicza, Orosháza, Pápa, Portorè, Po-zsega, Resicza, Rózsahegy, Rozsnyó, Sárospatak, Sátoralja-Ujhely, Selmecz, Sepsi-Sz.-György, Spa-lato, Szabadka, Szakolcza, Szamosujvár, Szarvas, Szász-Régen, Szászváros, Száva-Sz.-Demeter, Szegszárd, Székely-Udvarhely, Szentes, Sziszek, Torda, Turócz-Sz.-Márton, Varazsd, Versecz, Vesz-prém, Vinkovce, Vukovár, Zala-Egerszeg, Zengg, Zenta, Zilah és Zimony városokban.

Századunk előhaladottságának róvhatjuk föl érdemül, hogy ma már, Kárpátoktól Adriáig a 20,000 lakoson fölüli városok közül, csupán Bé-késen, Czegléden és Nagy-Kőrösön * nincs még nyomda. Valamint századunk érdeme az is, hogy

* Magán úton értesülünk arról, hogy Kőrösön Ottin-ger Ede most szándékozik nyomdát állítani.

Budán az egyetem, Pesten Landerer Lajos, Pozsonyban Wigand, a XVII. és XVIII. században műszakilag alábbszállott nyomdászatunkat már európai színvonalra törekedtek emelni.

Méltó babérokat szerzett e tekintetben emőkei Emich Gusztáv, ki nyomdáját 1860-ban újra építtette, s a kor kivánalmaihoz képest, nagyszerűen rendezte be. Gyors- és kézisajtói Pesten, Bécs- és Berlinben készültek, s egy-egy 2—3000 forintjába került. Naponként átlag 60—80 rizsma papirost fogyasztott, évenként tehát 20—25,000-et, melynek ára, középszámítással 150—160,000 forintra tehető. Személyzete a kétszázat fölülhaladta. Évi összes kiadásai 400 ezer forintot tettek ki. A nyomdával kapcsolatban állott a kiadóhivatal, stereotypia és galvanoplastika. A tulajdonos nemes becsvágyának maradandó emléke a páratlan díszszel és izléssel kiállított Márk-féle krónika, a hazai nyomdászat legbecsesebb készítménye.

A Márk Krónikája, más néven Codex pictus Vindobonensis, külseje régi módra, zsinórra fűzött, oltárszerűen diszített, sertésbőrbe van kötve. A középkorban szokásos pántolások és cirádák ékesítik, melyek középsője Magyarhonnak Nagy

Lajos korabeli címerét tünteti föl. A szöglet-gombokon az Anjou-család címerei. Színezett ezüstből szabad kézzel vésettek a középkorban szokásos kapcsok, s az Anjouk alatt divatozott liliomos motivatiókkal készülvék. A hasonlóan liliomos arany-szegély, valamint a táblának homorú nyomása, XIV. századi minták után, művészileg és híven vannak másolva.

A könyv tíz miniature festésű lapra terjed, miként az eredeti kézirat. Ehhez járúl 21 kép, nyomdászati másolatok és hasonmások. Minden kép kézisajtón, fametszvényekről van nyomva, némelyik húsz vagy még több színnel is, természetesen ugyanannyi metszvény-részlet után, ugyanannyi különböző színű nyomással. Mennyire nehéz munka volt ez, elég annyit említenünk, hogy a színeket egymásmellett és egymásfelett kellett összeilleszteni, és hogy e képeken csak az u. n. borító-festéket lehetett használni. De aztán e miniatureöknek kiváló tulajdona, épen a kifejtett színpompa, a színek tüze és bensősége, valamint a körrajzoknak olyannyira tisztán és híven visszaadott élessége, mely majdnem lehetetlenné teszi a graphikai többszörösítést. Innen van az a fényesen sikerült kivitel, mely-

nélfogva e codex, bármely e nembeli chromotypiával bízvást versenyezhetik.

E remekművön behatóbb szemlére érdemes az egyetemes művészi felfogás és kivitel, s azon elért cél, hogy tiszta fogalmat nyerünk arról, minő lehetett a XIV. században a drága eredeti mű, írásával, kötésével és oxydált bronz-pántokkal díszített cserfa-tokjával együtt.

Emich nagyszerű nyomdája, mióta az Athenaeum-társulat vette át, műtanilag megszűnt haladni. Ellenkező eset állott be a Heckenast Gusztáv nagy nyomdájával, mely a Franklin-társulat által 800.000 forinton megvétetvén, azóta, igazgatója Jurany Vilmos és művezetője Hirsch Lipót vezetése alatt, ízlés, pontosság és műszaki kiállítás tekintetében — dicsőségére a magyar műiparnak — a világ legelső nyomdái között foglalhat helyet.

A Franklin-társulat a Heckenasttól átvett, ezer mázsát meghaladó összes betűkészletet francia rendszer szerint átöntette, mely óriási munkában több bécsi öntőde is részt vett. 1874-ben pedig, minden e téren ismert s bevált újítások tekintetbevételével, saját betűöntődét alapított, egyelőre a maga szükségletei fedezésére. Ehhez

járult a Harrild & sons, híres londoni cég által fölállított tömöntőde.

Csín és fínomúlt ízlés jellemzi az itt készült betűket épp úgy, mint e nagy gyártelep minden kiadmányát. A mi annál fontosabb, mert a Franklin-társulat könyvkiadó üzlete nemcsak megtartotta előbbi legelső helyét az országban, hanem néhány ágnak tervszerű fejlesztése által, ujabban jelentékeny kiterjedést nyert.

Színezett képek nyomásában a Deutsch-ny. tűnt ki. Izléses kiállítás jellemzi Budapesten a Franklin-társulat, egyesületi könyvnyomda, Kertész, Buschmann, Rudnyánszky, Wilckens intézeteit. Vidéken az egri, pozsonyi-Wigand, soproni-Romawalter nagyváradi Hügel-féle, kecskeméti, kassai, szombathelyi, szegedi, sárospataki és székesfejérvári nyomdák említendők.

Nyomdászatunk az ujabb időben, a párisi és bécsi közkiállításokon, az ujvidéki, zágrábi, oraviczai, kecskeméti, szegedi, linci, teplitzi stb. iparkiállításokon többszörösen kitűntettetett.

Találmányok is fordúltak elő a hazai nyomdaműipar körében. Így pl. Porcsy Pál, a m. k. államnyomda öntő-osztályának vezetője, uj öntőgépet talált föl, melylyel egyszerre két betűt önt-

hetni. Budaházy Tamás beregszászi tanár, uj betűszedő-gépet mutatott be. Hrusza János hazánkfia, nemcsak ügyes nyomdász, hanem a galvanoplastika terén sok mindent javított s egy galvanoplastikai intézetet nyitott Bécsben. Az új találmányú festék hengeranyagnak is hamar akadt magyar készítője, Tóth István, egri nyomdász személyében, ki Szlammer gépmester és az ottani irgalmas szerzet főgyógyszerészével egyesülten, némileg olcsóbban állítá ki ez anyagot, mint a külföldiek.

Általában, szemfüles iparosainkat, tökélyesbűlt közlekedési eszközeink képesítik a külföldi találmányoknak gyors behozatalára, vagy ha ez akadályokba ütköznék, legalább megismertetésére. A jelen évtizedünkben fölfedezett amerikai írógépet is, már a folyó év tavaszán magyarázta meg Futaki úr, a budapest-terézvárosi körben. Irógép azonban nálunk még egy sincsen. De az Alauzet-féle complet-nyomású gép a Franklin-társulatnál, s a nálunk első végnélküli nyomógép az idén, juniusban, a budapesti Khór és Wein-féle nyomdában megkezdte működését.

A bécsi közkiállítás látogatói emlékezhetnek még a Sigl G. bécsi gyáros által a Neue Freie Presse pavillonában kiállított végnélküli nyomó-

gépre. Frecskay János úr, a Találmányok Könyve I. kötetében ábrákkal megvilágítva, körülményesen ismerteti e gépet. Utalunk e közleményre, magunk nem terjeszkedhetvén ki rá bővebben. Elég annyit említenünk, hogy Sigl nemcsak a Neue Freie Presse s a Vossische Zeitung, hanem már két évvel ezelőtt, a Pester Lloyd számára is készített ily gépet. Ezt azonban, hibás szerkezete miatt visszaküldték. Az idén már kijavítva érkezett meg ugyanazon gép, mely megfelel a követelményeknek. A Pester Lloyd nyomása ha nem is valami díszes, de eléggé olvasható. A gép, melyhez «papír tömnyomatok» is alkalmaztatnak, óránként 8000 ívet állít ki, sőt szükség esetén tízezeret.

Kőnyomdászatunk 1867-ben fölszabadúlt a privilegium-szerzés kényszere alól, minek következtében Budapesten néhány év alatt még nyolc, a vidéken pedig mintegy tizenöt ilyen új intézet keletkezett, úgy hogy polgári kőnyomdáink száma csakhamar 43-ra szaporodott.

Ezen sokszorozó iparág, mint máshol, úgy nálunk is sokat haladt. A művészi kivitel dolgában elérjük már, vagy legalább megközelítjük a kor színvonalát. Sőt a budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése szerint, boros palackokra

való ízléses címpajzsainkkal (vignette) még Ausztriát és Németországot is fölűlmúljuk. De azért, a címpajzsok készítésénél is, a gráci gyár versenye érzékenyen támadja meg eme műiparunkat.

Némelyik budapesti kőnyomda, mint különösen Patakié, melynek évi forgalma 25—30 ezer forintra rúg és húsz munkást foglalkodtat, valamint a Grund-féle intézet, ma már csaknem mindazon művészeti munkákat szolgáltatja, melyekért előbb Osztrák-, Német- vagy Franciaországhoz kellett fordúlnunk. Jövedelmezőnek azonban a foglalkozás ezen ága még sem mondható, minek oka sok mindenféle körűlményben rejlik.

Igen érezhető csapást mért a kőnyomásra a *horgany-étetés* (zinkographia) föltalálása és alkalmazása. E módon ugyanis, a legfínomabb rajzokat oly olcsón, szépen és gyorsan lehet sokszorozni, hogy a kőnyomás ezen, korábban általa elfoglalt térről egészen leszorúlt. Néhány budapesti kőnyomó-intézet tehát azzal segített magán, hogy a horganyétetést, közönségesebb illustratiok többszörösítésére alkalmazásba vette, és pedig jó sikerrel.

Másik veszedelme a kőnyomási magán-iparnak, hogy mióta a magyar kormány állami nyom-

dát állított föl, melyben egyszerre tíz új kézisajtó és nálunk az első gyors-kősajtó kezdett dolgozni: az oda alkalmazott iskolázott munkások, továbbá az állami munkák is elvonattak tőle. Még csak az hiányzott, a mi rövid időn bekövetkezett, hogy t. i. vasúti igazgatóságok, állami és városi hatóságok is ellássák magukat kősajtókkal.

Az 1867-től 72-ig tartó hatalmas gazdászati lendület mellett, ezen állami és hatósági sajtók működése dacára, a magán-iparnak is elég dolgot adtak a nagy számmal keletkező részvény-társulatok. De már 1873 óta rávirradtak a nem-szeretem-napok. Kőnyomdáink annyira nehéz helyzetbe sodortattak, hogy még az akkori, aránylag bizony csekély számban sem bírtak fönmaradni. Sőt a nagy válságot kiállott kősajtók közűl is, valószínűleg szintén meg fog még néhány szűnni, minthogy a typographiai és az amerikai gépek, melyek egyszerű kezelés mellett olcsón dolgoznak, egészen elveszik tőlük, korábbi foglalkozásuk némely ágait. Könnyen érthető tehát, miért nem szerel föl a három legnagyobb budapesti részvény-könyvnyomda lithographiát, a mi a mondottak szerint hasznot ugyan nem hajtana.

Rézmetszéssel dolgozó sajtó csak kettő tengő-

14*

dik Budapesten, mivel a hangjegyeket határainkon túl oly szépen és olcsón nyomják, hogy ez irányú összes szükségletünk Lipcsében és Wolffenbüttelben fedeztetik. A budapesti *fametszés* teljesen megfelel a külföld fokozott igényeinek, a mi annál dicsérendőbb, mivel viszonyaink a művészet ezen ágára nézve épen nem kedvezők.

De az *olaj-színnyomás*, tőkepénzes vállalkozók hiányában nálunk még egyátalában nem tudott kifejlődni, minélfogva az országot elözönlő olajszínnyomású képek, merőben külföldről hozatnak be. Hasonlóan a *photo-lithographia s az albertypia*, a budapesti műegyetemen inkább csak tanúlmányozási, sem mint gyakorlati célból műveltetik.

Az *autographia* nehány év óta nagy mértékben terjed. Ma már alig van nagyobb hivatal vagy iroda, melynek saját használatára legalább egy, de gyakran több autographikus sajtója ne volna.

A Schnierer Károly által 1840-ben alapított első magyar *vonalzó-intézetet* 1853-ban Posner Károly Lajos vette meg. Az ő keze alatt az intézet nagyszerűen terjeszkedett ki, s ma már száz — százhúsz munkást foglalkoztatva, évenkint 4000 rizma papirost dolgoz fel. Míg Beer Zsigmond

hasonló üzlete 50—60 munkás mellett, évi százezer forint forgalmat mutat ki. Könyvkötészetünk is, mely még mindig mint kis ipar üzetik, úgyszólván csak Posnernál nyer gyári alkalmazást. Posner ízléses könyvkötései már több kiállításon részesültek kitüntetésben.

Óhajtanánk még röviden megemlékezni papirgyártásunkról is.

A szoros értelemben vett Magyarországból, Fiumén kívül, 1871-ben 265,108 vámmázsa rongyot szállítottunk ki, 2.590,648 forinton, behoztunk 6640 vámmázsát 39,840 frt értékben. Papirt és papirárúkat behoztunk 108,545 vámmázsát, 4.466,570 forinton, kivittünk 66,280 mázsát 2.068,593 frt értékben.

Rongykivitelünk 1873-ban már 300,000 mázsára emelkedett, mi ha idebenn dolgoztatnék föl, tíz millió forint maradna az országban. Papir és papirárú behozatalunk az 1869—73 közti években átlag 119,157 mázsára rúgott, 4.342,664 forint értékben, kivitelünk pedig 51,725 mázsa, 1.738,100 forint árú, tehát a behozatali különbözet 2.600,000 frt.

Látnivaló, hogy a papirkészítéshez szükségelt nyers anyag leginkább külföldre vándorol, hon-

nan aztán, mint feldolgozott gyártmányt, drága pénzen váltjuk vissza.

Éppen ezen nemzetgazdasági hátrány megszüntetése tekintetéből, 1869. april 20-án gr. Károlyi Ede elnöklete s a franco-magyar bank támogatása mellett egy millió forint alaptőkével alakúlt meg az első pesti papirgyár. Az alakuló közgyülésen Ellenberger fejtegette, minő szükséges a papirgyárak fölállítása, különösen a fővárosban, mint ahol legnagyobb a papirfogyasztás. Leitner M. L. szakavatottan ismertette az osztrák-magyar papirgyártás akkori állapotát s nem mulasztá el annak fölemlítését, hogy a pest-rákosi gyár gőzerővel fog működni. A gőzmunka célszerűsége pedig annyira bebizonyult, hogy újabban már a vízzel hajtott gyárakat is gőzerőre szándékoznak venni. Végre kiemelte, mennyire előnyös a gyárnak a Duna mellett leendő felállítása.

A szép szavak elhangzottak, a rákosi gyárnak, éppen mint az ugyanakkor vajudó zágrábi részvény-papirgyárnak, — még sem lett jövője, s a részvényesek sírva néznek pénzök után.

1871-ben a szűken vett Magyarországon 34 papirgyár és malom dolgozott, még pedig Sáros megyében 4, Szepesben 3, Gömörben 4, Zólyom-

ban 2, Turóczban 1, Árvában 2, Trencsénben 5, Barsban 2, Nyitrában 1, Pozsonyban 5, Pestben 2, Borsodban 1, Temes megyében 2.

Bár Magyarország papirkészítése még nagy emelkedésre képes, jelenleg mégis csak hanyatlását látjuk. 1873-ban 41 papirgyárunk működött, mig a legújabb hivatalos összeirás csak 39-et mutat ki, s ezekben állítólag csak 1300—1400 munkás segélyével 100,000 mázsa szalmából s ugyanannyi rongyból, 105—110 ezer mázsa papir, egy millió ötszázezer frt értékben készíttetnék el.

E hiányos iparstatistikát kiegészítjük azzal, hogy gőzerővel dolgozó nagyobb gyáraink közül az 1829-ben alapított jó hirnevű hermaneczi, kisérletkép csalánpapirt is próbált már késziteni; 1873 óta 150 ezer frt tőkével, részvénytársaság vette át a nagyszlabosit, melyben kilencven munkás 6000 m. papirt készít évenkint; a pozsonyiban ellenben, 70 munkás 15 ezer m. szürke és szalmapapirt gyárt; a száz munkást foglalkodtató nagyszombati, Egyiptomba s K.-Ázsiába küldi készítményeit. Nevezetesebbek még a tiszolczi, dejtei, nezsideri, diósgyőri, masznikói s a melyet először kellett volna említenünk, a fiumei papirgyárak.

Az 1828-ban alapított fiumei papirgyár, mely 11,800 □ ölnyi területen a Rječinának a tengerbe szakadásánál fekszik: az egész monarchiában legelőször honosította meg a géppapirgyártást. Jelenleg oly nagyszerű üzlet, hogy egy 500 lóerejű gőzgép, öt Didot-féle készülék és vagy 500 munkás segélyével 30—40,000 mázsa, jobbára magyarországi rongyból, 250—300,000 rizma papirt állít elő, melynek legnagyobb része keletre, Angolországba, sőt India és Dél-Amerikába is szállíttatik. Külön nagy raktárai Konstantinápoly, London, Ancona, Velence és Trieszt városokban vannak.

A Királyhágón túl tizennégy papirgyár dolgozik. Legnagyobb köztük az 1855-ben fogarasmegyei Zernyesten épített egy emeletes gyár. Itt évenkint 5—6000 mázsa mindennemű papirt gyártanak. Gőz és az egyesült Riu és Zernyest pataka hozza mozgásba az ezen gyár gépeit működtető óriási kereket, rongymosó szivattyúkat, rongyfőző és törő szerszámokat. Nyomban a zernyesti után következik a szebenmegyei péterfalvi gyár 130 munkásával, s Keletre és a Dunafejedelemségekbe irányult nagy kivitelével.

A többiek közül még a nagyobbak is, mint az

orláti, borgóprundi, görgényszentimrei stb., a világ haladásától elmaradt egyszerű papirosmalmok.

E statisztika kézzelfoghatólag bizonyítja, hogy a magasabb fejlődés, még a műipar terén is, mindig helyhez van kötve, mindig régibb alapokon történik. Maig ott, azon a vidékeken vannak legszámosabb papirgyáraink, a hol az elsők keletkeztek, t. i. a lengyel s a havasalföldi határ mentében.

A nyomda segédszereiről mondottakat összefoglalva elképzelhetjük, mily rengeteg akadályt képeznek az üzlet útjában abnormalis vámviszonyaink. A nyomáshoz szükséges anyagok, mint festék, öntött betű, papiros, gépek stb. után iszonyú behozatali vámot kell fizetnünk vagy pedig meg kell elégednünk az effajta hitványabb osztrák árúval. Az alkotmányos világ kezdetén rendkívüli lendületnek indúlt nyomdaüzlet, mióta a beállott nemzetgazdasági válság folytán borzasztóan megrendült, rendkívüli, mindenüvé elható visszaesést szenvedett: mind nehezebben birja elviselni a lenyügöző vámviszonyokat.

Átalában jelenleg súlyos időket ér a hazai ipar. Minden ágában csak teng-leng, de vala-

mennyi közt nyomdaiparunknak van legkevesebb kilátása helyzetjavulásra, s számos apróbb nyomdának üzlet-hiány miatt okvetlen föl kell oszolnia. A nagyobb szilárd üzleteket pedig szerfölött rontják a nagy mérvben elszaporodott Plakaten-Druckereiok, az à la minute, s az «amerikai» nyomdák, szóval az úgynevezett piszokverseny.

Az új ipartörvény értelmében, a feloszlatott céhek helyébe ipartársulatok alakultak, melyeknek célja volna: az ipar korszerű, szabad irányban fejlesztése, az ipartanulás előmozdítása, a munkaadók s munkások közti viszályok elintézése, a hatóságok számára adat-szolgáltatás, és a társulati tagoknak magasabb törekvéseikben támogatása.

De a céhek kopott mezébe öltözött ipar-társulatok üdvös feladataiknak nem képesek megfelelni. Iparosaink a céhektől elkülönző kasztszellemet örökölték, s ezt változott viszonyaink közepette még ma is meg akarják őrizni. Körükben mind egyhangúbbá válik az óhajtás, hogy az elkülönzött ipartársulatokban való részvétel kötelezővé tétessék. Kiáltó ellenmondás ez. A szabadságért hevülő néposztályok bármelyike is

hogyan is kivánhat kényszert alkalmazni saját legéletbevágóbb ügyeire nézve!? Mert történelmileg kimutatható, cáfolhatatlan igazság az, hogy a társulás csupán abban az esetben lehet üdvös, ha benső meggyőződés és hajlam szüleménye, kényszerítve — kiállhatatlan nyüg és teher.

A nyomda műiparnál is, az önként egyesült főnökök együttes eljárása, pl. csak a piszokverseny legyűrésére igen kivánatos volna. Mivel azonban jelenleg a főnökök körében hivatalos testület nem létezik: az összműködés, melyre a segédek is szívesen vállalkoznának, végkép elmarad. Ne csodáljuk tehát, ha a nyomdászat enfant terrible-je, a piszokverseny mindinkább terjeszkedik, pusztítja a szilárd üzleteket s kiirtásának még reménye is elenyészik.

S valóban, elszomorodva látjuk, hogy számos nyomda részint biróilag, részint önként árverezi el fölszerelvényeit. Így oszlott fel 1877. julius havában a «Minerva» budapesti magyarszláv nagy nyomda is, mely a legkedvezőbb időben 40.000 ft. tőkével kezdte meg működését. Akkor szólt a nagy dob az üzlet magasztalására, most is szól, hívja a közönséget — árverésre.

Visszaéltünk a társulási eszme alkalmazásával. Bünhödtünk is érte eleget. A gomba módra elszaporodott termelő, helyesebben üzérkedve műkedvelő társulatokat, a 69 óta folyton tartó válságos idők semmivé tették. Súlyos állapotok közé sodortattunk, de amelyeket nem kell föltétlenűl elitélnünk.

Másutt is előfordúltak a mienkhez hasonló ipari nyomorúságok. Más államokban is súlyosan megérezték a forradalmi-színezetü békés átalakulásokat. A gyáripar okozta erős megrázkódtatásokat egyebütt is megsínlették. A munkáskérdés külföldön hydra, melynek hiába ütögetik le a fejét: nálunk egyszerre átplántált fa, mely kevés idei virágzása óta, ritkán hajt ki.

Szóval az ipar terén oda van a régi összhang, s egyhamar nem tud helyreállani. A munkás kizsákmányoltatásról panaszkodik, a vállalkozó az új iparrendet vádolja, hogy kezeit megkötötte, s vele a munkások korlát nélkül vannak szembeállítva.

Ily viszonyok között, ne ítéljük meg fölöttébb azon iparosainkat, kik elkeserednek azon ipartörvény ellen, mely megengedi, hogy bár ki is, remekelés, a tanúlás igazolása nélkül éppoly joggal

avatkozhatik mesterségükbe, mint ők maguk, a céhek által megcensurázott mesterek. Sőt e «jöttmentek» olcsóbban adva gyakran silányabb készítményeiket, megfosztják a régi mestereket, egykori vevőiktől. Ne ütődjünk tehát meg, ha a régi vállalkozó, birokra kelve a rázúdúló új bajokkal, küzködve a rendezetlen munkásviszonyokkal, melyekkel szemben lefegyverzettnek érzi magát: ősi balvéleményeit nem tudja egyszerre lehántani magáról, hanem inkább megrögzik azokban, s elkárhoztatja a modern rendszert, melyet megsokasodott gondja és terhei egyedűli kútforrásának tart.

Önsegély-e vagy állami gyámkodás? Ez a kérdés az ipar terén. Kormányunk idegen mintára, az előbbit szándékolta előmozdítani, míg iparosaink az utóbbiért sóvárognak. Azonban haladjanak csak előre iparosaink, feszített erővel, a vállvetett önsegély töretlen útján, — majd járható lesz az. Ne panaszkodjanak ott, hova mély, intensiv gondolkodás, szakképzettség és akarat szükséges. Mindenekfelett ne az iparszabadságot okolják a szerteszét tátongó friss sebekért.

A kényelmes múltat, melyet Egyiptom húsos fazekainak nevez a szentkönyv, hiába óhajtjuk,

úgysem szerezhetjük vissza. Vessük hát el a gondját. Igyekezzünk inkább hatványozott erővel működni szebb és boldogabb jövőnkön.

Üzletembereink világosan látják, hogy a nyomdászat nálunk nagyobb mérvben működik, mint a mennyit megbír az a meder, mely e tevékenység fölvételére van hivatva.

Hova fordúljanak tehát nyomdászaink? Szorongatott állapotukban mi a teendőjük?

Mivel kevesebb a hazai megrendelés, mint amennyit kiállíthatnának, s a nyugaton a fejlettebb műiparral nem versenyezhetnek, fordúljanak keletre! Oda, hova nyomdászatunk történelmi múltja is utalja őket.

XV.

Kelet népe Keleten. — Georgia s Örményország első nyomdáit Tótfalusi szereli föl. — II. Rákóczi Ferenc magyar ügyvivője állítja föl az első török nyomdát. — A mufti fetfája, a szultán rendelete. — Ibrahimnál, Konstantinápolyban megjelent művek. — Boszniába egy zimonyi iparos viszi be a nyomdászatot. — A szerb államnyomda. — A landorfejérvári könyvnyomdász-egylet a budapesti mintájára alakúlt.

Irodalmunkban egészen figyelmen kívül hagyott, nevezetes művelődéstörténelmi tény azon roppant nagy hatás, melyet nyomdászatunk, a tőlünk keletre eső országokra gyakorolt. Magyarországnak helyfekvésénél fogva nagyszerű, dicső feladata volna kelet civilizálása, s valóban, ha a múltban nemzeti művelődésünk minden tényezője annyira betöltötte volna e hívatását, mint a nyomdászat: biztos reményünk lehetne, hogy e tekintetben sem fog megelőzni bennünket német, francia s más idegen szerzet.

Kelet nyomdáinak szervezése jórészt tőlünk indúlt ki. Említettük, hogy Tótfalusi szerelte föl Ázsiában az örmények, szamaritánusok és geor-

giaiak első nyomdáit. Meg is énekli érte Pápai Páriz:

— — — — — — — —
Becses szép munkája Ázsiára mene;
Georgia országnak nagy fejedelme
Illy szándékkal lőn, hogy új dolgot kezdene.

Tudniillik állítna, egy typographiát,
Szemlélvén idegen nemzetek példáját,
Metszené ki az ő betűjök formáját,
Követvén született nyelvének mivoltát....

Futtyák levelei széllyel Hollándiát
Minden felé viszik azoknak a párját;
Kis Miklós megértvén király akaratját,
Betűk metszésére megindítja ujját.

Uj dolgot próbála, de-véghez is vivé,
Idegen betűknek formájokat vévé,
Király kivánságát dicsérettel végzé,
Melyért hirt, nagy nevet, jutalmát is nyeré.

Maga Tótfalusi Apologiájában így ír e tárgyról: «Hol vagyon Amsterdámhoz képest Arménia? Azoknak sokat szolgáltam. Hol vagyon Georgia? ad radices Caucasi. Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem mint a törökök, csak manuscriptummal élvén, reá vette magát a királyok, és le irván az alphabetumot, és valami contextust, úgy küldötte nékem Amsterdámba. Én pedig nem adprobálván azt a formát, más, módo-

sabb betűket csináltam nékiek, mellyen igen örültenek.»

Bizony, a törökök még ezután is jóval, s mindaddig «manuscriptummal» éltek, míg egy magyar ember erélyével, eszével és szakképzettségével kivitte, hogy fölállíthatá számukra az első nyomdát.

A törököket a nyomda használatától II. Bajazet szultán 1483-ban, I. Szelim 1515-ben eltiltotta. E tilalmat senki sem szegte meg egész a XVIII. század harmadik tizedéig. Ekkor azonban III. Achmed szultán párisi követének Mehemetnek, fiával, Szeid effendivel, együtt, volt alkalma csodálni és méltányolni a nyomda áldásait; el is határozták, hogy bármi áron, de behozzák azt hazájukba. Visszajövet, Konstantinápolyban egy tanúlt magyar emberrel ismerkedtek meg, ki vállalkozott a terv kivitelére.

E magyar ember keresztyén neve elveszett, csupán annyit tudunk róla, hogy II. Rákóczi Ferenc ügyvivője volt a portán. Mikes Kelemen sem említi e honfitársát, ki renegáttá lett, s az Ibrahim név mellé baszmadzsi vagyis nyomdász melléknevet vett föl. E magyar egy emlékiratot dolgozott ki, melyben a nyomdászat minden elkép-

zelhető hasznát szem elé tárja. Emlékiratát pártfogói, Mehemet s fia, Ibrahim nagyvezérnek mutatták be. Közös folyamodványukat a tudománykedvelő pasa-nagyvezér szívesen fogadta. Az ő jó akarata azonban csak előmozdítá az ügyet, véglegesen nem ütheté nyélbe. A dolog megoldásához szükséges volt még megnyerni a muzulmánok vallási főnökének, Abdallah effendi főmuftinak a beleegyezését.

A mufti fetfát, vagyis kedvező véleményt adott, melynek erejénél fogva, III. Achmed szultán 1727. julius 15-én aláírta a rendeletet, mely nyomda állítását megengedi az ottomán birodalomban.

Igen érdekes ezen edictum előszava. Miután előadja az írás nagy előnyeit, s hogy a könyvtárak lerombolása előtt mennyire virágzottak a tudományok keleten; áttér a számos kéziratok szétszóratására. Ezekből csak igen kevés példány maradt fenn, s a szultán hozzáteszi, minő nehéz a kéziratokról pontos és szabatos másolatokat venni, és a könyvek ritkasága, drágasága, menynyire útjában áll a humánus ismeretek elterjedésének. Hogy tehát Ő Felsége e bajoknak elejét vegye, Szeidet és Ibrahimot nyomda állítására

hatalmazza föl, melyben bölcsészeti, orvostani, csillagászati, földrajzi, történelmi és minden egyéb tudománybeli munkákat bocsássanak közre. Mindazáltal, hogy a muzulmánok vallásos fogalmait ne zavarják, szigorúan megtiltatott a korán, a próféta szóbeli törvényeinek, értelmezéseinek és a jogi könyveknek nyomatása.

A nyomdászat bevitele Törökországba, nevezetes jele a törökök közeledésének, a nyugati művelődéshez. Ez időben az európai és az ozmán politika szorosabban fonódott össze mint valaha, s e viszonyok elmaradhatlan következménye, a nyugati képzettség hatása a keletire, mind inkább mutatkozni kezdett.

A Konstantinápolyban legelőbb nyomatott művek is ezt az irányt mutatják. A törökök, úgy látszik, azon kori állapotaikról iparkodtak fölvilágosodni, a rájok nézve legfontosabb európai tengeri hatalmak és Persia történelme, szervezete, politikája megismerése által.

Ibrahim sajtója 1141-ben (1728) a Vankuli által fordított Dzsevheri arab szótárának (két kötet ívrétben) kiadásával megkezdvén működését, ugyanez évben, Hadzsi khalfa, az ozmán tengeri háborúk, majd, 1143-ban (1730) a khalfák

történetét (kis ívrétben) nyomatta ki. Timur története Nazmizadetól, Ó- és Új-Egyiptom története (negyedrét) Szuheilitól, s Amerika története Krusinskitól, 1142-ben (1729) jelentek meg. Ugyanekkor adta ki Ibrahim a Krusinski, II. Rákóczi Ferenc gyóntatóatyja által latin eredetijéből törökre fordított persa és afghan háborúk történetét.

A magyar származású Ibrahim baszmadzsi maga igazgatta nyomdáját. Ámbár nagy tiszteletben és pazar díjazásban részesíté őt Achmet, még sem lett bántódása az 1730-ki forradalom alatt, mely pártfogóinak, a szultánnak letételével és a nagyvezérnek halálával végződött.

Ibrahim üzlete ezután még sokáig virágzott. Összesen tizenhat vagy tizenhét munka került ki sajtójából, melyek közűl az iránytű használatáról (sur l'usage de boussole) és a harctanról* szólóknak, ő maga volt a szerzője. 1154-ben (1741) jelent meg legnevezetesebb munkája, melyet

* Traité de la tactique, publié et imprimé à Constantinople par Ibrahim Effendi, l'an de l'hégire 1141 (1731), traduit du turc (par le baron de Reviczky). A Vienne, Trattnern, 1769. kis 8-rét. E művet ugyanazon évben az eredeti kiadás címlapján előforduló török cím elhagyásával, 12-rétben, bécsi keltezéssel, Párisban utánnyomatták.

Dubski németre is lefordított, 62 negyedrétű lapon; címe: «Ahvali ghazevat der Dijari Boszna», vagyis a Boszniában kivívott győzelmek története, Ibrahimtól, a konstantinápolyi első nyomda igazgatójától.

Legkitünőbb nyomtatványa Holdermann jezsuitának 1730-ban, negyedrétben kiadott munkája. E műnek némely példányain, a levelek aranyos szegélyűek, némelyek keleti módon, különböző színű papírosra nyomatvák.

A magyar Ibrahim nemcsak alapítója, szervezője, hanem egyedűli fenntartó-eleme, éltető lelke volt az első konstantinápolyi nyomdának. 1746-ban történt halála után harminchét évig szűnetelt a könyvnyomtatás Konstantinápolyban.

Szerajevóba, Bosnyákország fővárosába a nyomdát egy zimonyi könyvnyomdász vitte be, kivel Omer pasa oly szerződést kötött, hogy 45,000 piaszter értékig szerel föl egy nyomdát, melyen török és bosnyák nyelven kormánylapot fog nyomatni.

Az első becsesebb rác könyvek nálunk jelentek meg. Még a jelen század elején is, legnagyobbrészt a budai egyetemi nyomda állította ki a szerb könyveket.

Szerbiában csak 1830-ban alapította meg Miklós cár az államnyomdát két darab oda ajándékozott könyvsajtóval. E nyomda azóta Ausztria, Németország, Svájc és Magyarország iparterménykei igénybevételével rendeztetett be. A papírszükségletet leginkább Hermaneczről és Fiuméból fedezi.

Az államnyomda művezetője, valamint személyzetének jó része, hazánkban képezte ki magát; egy részök ide is való. Ez a körülmény, s nem valami nemzeti rokonszenv fejti meg, hogy Szerbiában, a landorfejérvári könyvnyomdász-egylet múlt év január 7-én, egészen a budapesti egylet mintájára alakúlt meg.

XVI.

A reformatió, nemzeti fejedelmeink pártfogása mellett, megteremti az oláh irodalmat. — Hazánkban nyomatják a legelső oláh könyveket. — A vallásos eszmék korában, dőreség magyarizálásról szólani. — Öreg Rákóczi, az oláh irodalom pátrónusa. — Geleji Katona terve, az oláhok civilizálásáról. — 1630-ban állítják fel az első nyomdát Havasalföldön. — A jezsuiták Buccowval, s a "két kalugyer". — Pozsonyban nyomatják az első oláh könyvet latin betűkkel. — Magyarország missiója Keleten.

Kelet polgárosításában, mind az amit előadtunk, csupán mulékony, időszaki befolyásunkat jelzi. Nagyobb, valóban elévülhetlen dicsősége nyomdászatunknak, hogy karöltve a reformatióval, az oláh irodalmat kezdeményezte, s századokon át táplálta, fönntartotta.

Határtalan szerencse volt a románokra nézve, hogy a XVI. században, a már akkor is míveltebb erdélyi magyar és szász, lelkesedve fogadta a reformatiót, s ezáltal közvetve hatott az oláh irodalom megszülemlésére. E nélkül, nem tudjuk, mikor szabadult volna meg isteni tiszteletük a szlavizmus igája alól, s nem tudjuk, hol állana

irodalmuk I. és II. Rákóczi György s Apafi Mihály erdélyi fejedelmek áldozatai hijával.

Erdélyi nemzeti fejedelmeink, szóval, tettel, a legtöbbet áldoztak az oláh egyházi irodalom fölébresztésére, s épen e református magyar fejedelmek által fölkeltett, általuk a szlávság nyomása alól fölszabadított egyházi irodalom vált szülőanyjává a mostani román irodalomnak.

Az anyanyelvnek isteni tiszteleti nyelvűl behozatala mellett viaskodó reformátió hatása vala, hogy az oláh nyelv, legelőbb is hazánkban, Erdélyben vitetett be a templomok s iskolákba még 1550-ben, tehát kilencven esztendővel előbb, mint a reformátiótól az erdélyi Alpok által elzárt Moldva-Oláhországban.

A XVI. században, egyetlenegy nyomda sincsen egész Havasalföldön. A «Repertoriu Biblio-Chronologicu» szerint, azon tizennégy darab oláh egyház-irodalmi mű, mely a XVI. század folytán megjelent, kivétel nélkül, mind Brassóban nyomatott. Ezek közül, a legelső nyomatott oláh könyvet Psaltirea (Zsoltárok) címmel, Brassóban is fordította, s ugyanott adta ki 1577-ben, Kores György esperes. Korestől még két munka jelent meg 1588-ban. A XVI. század többi, mindössze

tizenegy oláh terméke, homiliák, az evangyeliomok magyarázata, Mózes öt könyve, imakönyv Lukács Krostel brassai birótól stb. valamennyien szintén Brassóban láttak napvilágot.

A következő század román irodalom- és nyomdászattörténetét érintve, a Documenta istorice című oláh munka, valamint Bretiano János a párisi Opinion nationaleban, s a bukaresti Romanulu hírlapban, nyiltan vádolá az erdélyi fejedelmeket azzal, hogy a megtisztított tudomány ürügye alatt, a magyar nyelvet akarták volna rátukmálni az oláhságra.

E kálvinista uralkodók, szent igaz, hogy megakarták nyerni az oláhságot az evangyéliomi vallásnak, de erőszakos magyarosító törekvéseikről csak a mai, nemzetiségi ábrándokkal telített román izgatók beszélhetnek. Meg kellene fontolni ez uraknak, hogy a XVII. század a forrongó *vallásos eszmék* és nem a vörös *nemzetiségek* uralkodó százada volt. Ha fontolóra veszik mindazt, amit a kalvinizmusnak s a magyar nyomdászatnak köszönhetnek: bizonyára nem fognak oly kárhoztatólag írni arról a kalvinizmusról, mely nem kötötte magát egy nemzetiséghez sem, hanem világpolgár volt születése órájában.

A Bethlenek, Rákócziak, Apafiak emléke talán még a románok előtt is, más valamire volna érdemes, mint, hogy a gúny és gyanúsítás céltáblájáúl állítva föl, arra eregessék mérges nyilaikat. Tekintsük meg a valót, derítsük fel a történelmi tényállást, s a nyilvesszők, mint Priamuséi, erőtlenűl fognak lehullani ama nagy fejedelmek árnyéka elé.

Bethlen Gábor fejedelem, értelmes emberek által 1617. táján fordíttatta az Isten beszédét oláh nyelvre. De a kinyomatásra sem ideje, sem alkalma nem volt.

I. Rákóczi György lángoló hitbuzgalma összes erejével pártfogolta az erdélyi oláh könyvnyomdászatot. 1640 táján oláh nyomdát állított fel Gyulafejérvárott, melynek célja volt, a protestáns hitigazságok megismertetése a «superstitiókkal eltelt oláhsággal». E nyomda első terméke Evangelia cu tilcu (evangyeliomok, jegyzetekkel) 1641-ben, ívrétben jelent meg; ezt követte Cacania, azaz, evangyeliomok magyarázata.

Az öreg Rákóczi költségén, 1648-ban jelent meg Gyulafejérvárott a Noul testament (Uj testamentom). E munka már négy évvel előbb el-

készült, mutatja Rákóczinak «Datum Tokaj 27. die Augusti Anno 1644, reggel $6\frac{1}{2}$ óra után» írt levele nejéhez Lorántffy Zsuzsánnához, melyben a többek közt ezt mondja: «Az mely olá pap az új testamentomot olá nyelvre fordította, adasd ötven forintot neki, posztót egy dolmánynak valót, de ezt is püspök uram kezében adasd, édesem.»

A fordító, Sylvester Ermanák, az akkori oláh püspök pedig Simionu Stefán, ki ez új testamentomot idősbik Rákóczi Györgynek ajánlotta. Ajánló levelében mondja, hogy «a fejedelem a fordításra tudós embereket, a nyomtatásra ismét bölcs mestereket kerestetett, s költséget nem kímélvén, egész typographiát állított fel, hogy akik országában volnának azokkal az Istent egyenlő indulattal tisztelhetné.»

Az eszmék terjesztésének lehet-e nemesebb, humanusabb és keresztyénibb módja, mint valamely népnek saját nyelvén bibliát adni kezébe? Midőn egyetlen hatékony eszköz az, hogy: itt az írás, nemzeti nyelveteken, olvassátok, vizsgáljátok s ami jó, azt megtartsátok. Hiába, nem lehet azt elvitatni, hogy a reformátió s épen a kalvinizmus, fogalmában, társadalmi hatásában, s történeti lefolyásában, külön-külön minden nem-

zetnél mindig elősegitette, mindig szilárdította az anyanyelv uralmát, a nemzetiséget, a nemzeti művelődést.

Szükségtelen hazánk példájára utalnunk Rákóczi védelmében. Az ő szíve legbenső rejtekét, titkos intentióit is kitárja, Gelei István erdélyi református püspöknek, a vallási dolgokban jobb kezének, azon tervjavaslata, melyet «Actum Albae Anno 1640. 22-a Septembr.» eléje terjesztett.

E nagy becsű történelmi okmány, mely a gyulafehérvári püspöki oklevélgyüjteményből tétetett közzé: minden kétséget eloszlató válasz az oláh rágalmakra.

«Egynehány punktumok — irja Geleji — amelyekre Milovitius uramnak hittel kelletik magát kötelezni, hogy ha a mi kegyelmes urunktól a vladikaságat meg akarja nyerni.

1. Hogy itt maga mellett, vagy ahol alkalmatosnak itéltetik, egy jó *oláh scholát* erigáljon . . .

2. Hogy *typographiát, és typographus legényeket* tartson, kikkel mind az ő ecclesiájoknak, s mind scholájoknak épületére kivántató szükséges könyveket nyomtattasson.

3. Hogy az *idegen nyelven való birbitelést az alatta lejendő papokkal elhagyassa,* hanem minden

isteni szolgálatot velek a paraszt község előtt magok nyelvén, azaz: *oláhúl tétessen.*

4. Hogy minden vasárnap kétszer: szerdán, pénteken, *oláhúl* egyszer-egyszer predikáltasson.

5. Hogy a mi mindennapi könyörgésünket, ... *oláhra fordíttatván leírassa, kinyomtattassa* és minden helyeken az ő gyülekezetekben elmondassa.

6. Hogy a mi *oláhra fordított énekinket,* melyekkel a karansebesiek és lugosiak élnek, leirassa, *kinyomtattassa* és gyülekezetekben minden nap predikáció könyörgés előtt, és után, énekeltesse.

7. Hogy immár *oláhúl fordíttatott katechizmusokat kinyomtattassa,* és a gyermekeket s leánykákat szabott órákon reá taníttassa», stb. stb.

Van-e még aki magyarizálást vethetne Rákóczi szemére?

Bizony-bizony, szánalmas elfogultság, vagy mély tudatlanság, de mindenesetre eszmezavar kell ahhoz, hogy oláh írók efféléket komolyan tudnak állítani.

Gyulafejérvárott, 1642 és 57-ben oláh káté, 1651-ben a fejedelem költségén nyomatott zsoltárok hagyták el a sajtót. A káté második kiadása után azonban, az oláh nyomda szünetelni kez-

dett. Vagy az 1657-ki dúlások pusztították el a műhelyet, vagy pedig felügyelőinek gondatlansága.

Apafi Mihály fejedelem ugyanis, ezt az utasítást adja ki 1674. jun. 14-én Gyulafejérvárott: «Azonban pedig ő kegyelmére (Tiszabecsi Gáspár református püspökre) bíztuk azt is, hogy a mely oláh typographiát szerzett volt idvezült Rákóczi fejedelem, felkerestesse és felcikáltassa azt is, hová lett és most hol lehetne és hol volna.»

E szünetelés közben, Szász-Sebesen támad oláh nyomda, hol 1683-ban a Sicrinu de auru (arany szekrény) adatott ki. Két év mulva ismét megindúl a fejérvári nyomda tevékenysége, s tart az még 1699-ben is. Schaguna szerint Nagy-Szebenben szintén nyomatott egy oláh könyv 1696-ban.

A XVII. században megjelent oláh könyvek összes száma 73. Ezek közül hazánkban tizenegy, Moldva-Oláhországban 62 állíttatott ki, melyek nagyobb része vallásos könyv. Ilyen című is van közöttük: Respunsuri ale lui Varlaam Mitropolit contra catechismuli calvinescu de la 1642, vagyis Varlám metropolita felelete a kálvinista káté ellen; de, ismételjük, olyan nincs, mely a magyar nyelv erőszakolásáról még csak említést is tenne.

I. Rákóczi György közvetett hatást gyakorolt még az első oláh nyomda fölállítására is. Máté Basszaráb, kit Rákóczi segített a vajdaságra, hozatta Oláhországba a legelső nyomdát 1630-ban, s azt a Sz. Agora zárdában állíttatá fel. Rákóczival folyton érintkezésben állván, valószinű, hogy ennek tanácsára, s ösztönzésére vitte be 1640-ben az idegen szláv helyett, az oláh nyelvet a templomok és iskolákba. S ő általa buzdíttatva tette ugyanezt Farkas (Lupuj) Vazul moldvai hospodár, ki még ugyanez évben, országa fővárosában, Jászvásárban (Jassy) nyomdát szerelt föl.

Igy teremté meg a reformátió az oláh irodalmat nemzeti fejedelmeink pártfogása mellett. A XVIII. században, az uralomra vergődött jezsuitizmus, tapasztalva minő hatalmas fegyver a nemzeti nyelv a reformatorok ajkain, valamint magyar nyelvünket, úgy a már készen kapott oláhot is eszközül használta célja, a görög-katholikus egyház megalapítása, elérésére. Midőn azonban a szép szó s fényes igéretek nem használtak, midőn az egyesült püspökök tekintélye eloszlott a «két kalugyer», Bessarionis és Sofroni megrázó szónoklatára: akkor a jezsuita az erőszaktól sem irtózott, s Buccow nehéz lovassága

és pattantyúsai keresztűl-kasúl járták fel az országot.

Egyébként, a jezsuitákról tartozunk megvallani, hogy az oláh nyelvet ők sem üldözték, sőt magyar jezsuiták írtak e században oláh tan- és vallásoskönyveket.

A jezsuiták birtokukba ejtvén a gyulafejérvári oláh nyomdát, annak utolsó terméke gyanánt 1702-ben ily című munkát adtak ki: Catechismul romanescu de par. Pavel Barani Jezuitul, azaz Román káté Baranyi Pál jezsuita atyától.

A következő évben a jezsuiták, az oláh nyomdát székhelyükre, Kolozsvárra tették által. Ott működött ez, egész 1744-ig, midőn Becskereki Mihály jezsuita, a legelső oláh abc-t írta és nyomatta ki. A nyomdát aztán, még ez évben átköltöztették Balázsfalvára.

Balázsfalván a nyomda helyreállítója (restaurator) és megnagyobbítója, Páldi Székely István, a kolozsvári ref. collegium nyomdásza. A fölszerelés költségeit bisztrai Aaron Péter, magyar nemes, fogarasi görög-egyesűlt püspök viselte, ki itten, három latinúl és oláhúl írt saját művét nyomatta ki. A század végeig Balázsfalván 32 darab oláh munka nyomatott.

A jezsuiták Nagy-Szombatban is szereltek föl oláh nyomdát; bizonyítja ez a könyv: Catechismul seu invetietura christinésca, din Slavona. Sabata mare, lunga Presburg in Ungaria, azaz Káté, vagy keresztyén tudomány, szláv nyelvből. Nagy-Szombat, Pozsony mellett, Magyarhonban, 1726.

Budapesten, már 1782-ben jelent meg, Klein Sámuel értekezése a böjtről (Disertatia de post). Majd, 1798-ban, az 1744-ben Kurzbeck János által Bécsben állított nyomda ide tétetvén át, az ezzel egyesített egyetemi nyomdában nyomtattak ki több egyházi és világi könyvet. Budapesten összesen tíz, Temesvárt (1784—90) három, Nagy-Szebenben 12, Brassóban két oláh mű adatott ki. Egész Magyarországon 60, míg Moldva-Oláhországban e században, csupán egygyel több, vagyis 61 mű jelent meg, öt helyen.

S ez a 61 munka is, minő siralmas kiállításban lépett a közönség elé, megmondja Sulzer, a román ügyek alapos ismerője s elfogulatlan bírálója: könyveik — úgymond — merőben egyházi könyvek, a bukaresti és jászvásári metropoliában, saját betűikkel nyomatvák; de ezek oly öszszefolytak, piszkosak, formátlanok s olvashatla-

nok, hogy egyik betüt a másiktól bajosan lehet megkülönböztetni.

A múlt században, a legszebb müszaki kiállítású oláh könyvek hazánkban jelentek meg. Itt voltak kitünőbb íróik is.

Sinkai és Klein Sámuel, rosz-csüri pap, legkülönb nyelvtanaik írói, dr. Molnár János, Szebeni Péter, bisztrai Aaron Péter és kápolnokmonostori Babb János fogarasi püspökök, szebb nevet szereztek maguknak az oláh irodalom mívelésében, mint a két Vacarescut kivéve, bármelyik román író Moldva-Oláhországban.

Századunkban, a magyar-oláhok fönntartják ugyan még szellemi fensőbbségüket a nagy-románok fölött; de a román könyveknek már három-ötöde Romániában nyomatik.

De azért ami előhaladás történt a román nyomdászatban, azt mégis nekünk köszönhetik szomszédaink. Legnevezetesebb újitás volt e téren a pozsonyi nyomda uttörő kísérlete: a cyrilli betük helyettesítése latin betükkel. A legelső, latin betükkel nyomatott oláh-könyv, az angol bibliaterjesztő társulat által Pozsonyban nyomatott biblia!

Az oláh irodalom századunkban nagy lendü-

letet nyert. A legelső román lap, a Curieru 1829-ben Bukarestben, rá öt évre a második, Gazet'a Transilvaniei címmel Brassóban jelent meg, mely, miként az oláh Wlád mondja, *«az összes román nép fölvilágosítására* egy negyedszázad óta szerfelett *nagy hatást gyakorlott»*. E lapot nagy fontosságra emelte alapítója s szerkesztője, később főmunkatársa, a hírneves Baritz György, a zernyesti papirgyár igazgatója. A század folyamában piacra kerűlt román könyvek mindössze legföljebb 5000-re mennek, melyeknek legalább egy-harmada, hazánkban, Budapesten, Nagy-Váradon, Szebenben, Balázsfalván, Brassóban, Naszódon, Aradon nyomatott.

Ötezer könyv, nyolc millió román vagy oláhra — bizony csekély szám. De a budapesti (Petru Majoru), erdélyi és aradi nyelvmívelő társulatok, talán szebb eredményt fognak kivívni. Terjeszszék is a világosságot, de ne feledjék soha amaz üdvös forrást, a magyar reformátiót, mely bölcsője volt hajdan irodalmuknak, s első kezdete nemzeti létök új korának.

Mi se feledjük, hogy Keletet amint a múltban, némileg mi vezettük be a művelődés tornácába: azonkép, a jövőben is, a mi hívatásunk

volna, azt a polgárosodás magasabb lépcsőire segíteni.

Helyes külügyi politika, de még inkább Magyarország szellemi és anyagi előhaladása képesít bennünket e missió megoldására, más szóval, ezt csak úgy tölthetjük be, ha magunk is szakadatlanúl megyünk előre a civilizatió útján.

Ez állításunkra kéznél van az igazolás.

Műiparunknak aránylag egyetlenegy ága sincs annyira kifejlődve, mint a nyomdászat, s tényekkel bizonyítottuk be, hogy ez az egyetlen iparágunk, melylyel képesek valánk Kelet civilizátoraként föllépni. Ha iparunk egyéb ágai, valamint kereskedelmünk Keletre irányúl, s fölismerve valódi hivatását, érdekeit összefűzi a Balkán félszigetéivel: ez lesz talpköve nemzetünk fönnmaradásának és virágzásának.

Mert, amint hajdan, a politikai szövetkezések és ellenkezések a vallás, a múlt századtól mostanig a nemzetiség irányelvei szerint alakúltak: úgy napjainkban, mindinkább kezdenek a kereskedelmi s iparos érdekektől függeni.

Ma már nem azok a valódi szövetségek nemzet és nemzet között, melyek az «entente cordiale» kijelentését tartják szükségesnek, vagy

amelyeket pusztán elvek tartanak össze: hanem amelyeknek közérdekei egyeznek.

A nyomdászat s a nyomdászok voltak úttörői a magyar reformatiónak, majd legalább közvetve, az ország politikai szabadsága kivívásának legfőbb tényezői; — a változott viszonyok között, első sorban ezek vannak hívatva Magyarország keleti missiójának megvalósítására.

TARTALOM.

Oldal

Oldal

Oldal